

СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ — Ч. 3 (255)

(1982)

- Л. ОЛЕКСІЙЧУК: ВАГІТНИЙ ЧОЛОВІК
Г. ШКУРУПІЙ: ЖАННА БАТАЛЬЙОНЕРКА
М. СТРЕНД: РОЗПОВІДІ ПРО НАШІ ЖИТТЯ
М. ПРОКОП: У 60-РІЧЧЯ СРСР
Л. АЛЕКСЄЄВА: РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ
В. РЕВУЦЬКИЙ: СПОГАДИ ПРО БАТЬКА

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Емма Андіївська

РОМАН ПРО ЛЮДСЬКЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Мюнхен, 1982, 454 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

На протязі багатьох років український читач знав Емму Андіївську як поета і автора короткої прози. Її перший великий прозовий твір — роман «Герострати» з'явився в 1971 році. Через два роки, в 1973 році, вийшов «Роман про добру людину».

Тепер пропонуємо новий твір письменниці до уваги читачів.

Ціна: 15 ам. дол.

НОВЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ В ПОЛЬЩІ 1980

Мюнхен, 1981, 193 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

До збірки увійшли документи, які розповідають історію виникнення і діяльність вільної профспілки польських робітників «Солідарність». Збірка включає тексти заяв Комітету оборони робітників (КОР), Хартію робітничих прав, тексти документів про утворення і легалізацію вільних профспілок, зокрема домовлення Міжзаводських страйкових комітетів з урядовими комісіями, документи про перебіг страйків на різних заводах і в містах Польщі, а також тексти заяв солідарності з «Солідарністю» польських письменників, студентів, учених, представників Католицької Церкви. Вміщено також уривки зі статей та есеїв Яцека Куроня, Адама Міхніка та Лешка Мочульського. Збірка ілюстрована фотодокументами.

Вибір документів, передмова та висновки Мирослава Прокопа.

Ціна: 7 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

БЕРЕЗЕНЬ 1982

Ч. 3 (255)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ
МЮНХЕН**

«SUČASNIST» — MÄRZ 1982

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редактор: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ВАГІТНИЙ ЧОЛОВІК

Поетична хроніка

Леонід Олексійчук

Я — чоловік, а вічно у тяжі.
На що б не глянув — зразу починаю.
Ще хлопцем я вагітнів від дівчат,
Які могли б вагітнити від мене,
Якби я першим не приймав у лоно
Блаженне сім'я юности й краси,
І раптом, замість хтивих серенад,
Не починав співати коліскових,
Не надто зрозумілих для моїх
Незайманих, а вже плодючих любок.
Вони росли. В тіток багатодітних
Потроху перетворювались. Я ж
Носив-носила довгими роками
Байстрят коханих від моїх богинь.
Багато їх було. Живої вдачі,
Вони таку вчиняли штовханину,
Що бідолашне черево моє,
Здавалося, ось-ось надвоє трісне,
Як тріскають херсонські кавуни
Під тиском спілих нутроців червоних...
Народження завжди було прощанням:
Помилувався трохи і забув.
Бо вже нові заквашені були
В моїй зболілій та жадібній матці.
Не всі були красуні. О, часом
Таке вже чудернацьке виповзало
На білий світ, що соромно й згадати,
Що от узяв би й заштовхнув назад:

Нехай іще полежить і дозріє.
Але проблема в тому, що й від них
Я, переступник, радо зачинала,
Бо всіх — любив, любитиму, люблю,
Бо всіх — люблю, любитиму, любила.
Найбільше ж — дурнів. От вже перед ким
Устояти ні разу не вдавалось!
Не хочу вже. Вже нудить. Вже в льоху
Не знайдеш пучки кислої капусти.
Вони ж — навмисне пхаються вперед,
Щоб їх іще рясніше уродило.
Як бути? Що робити? Народити
Гіганта-йолопа і з реготу сконати?
Чи, може, вперше зрадити себе
Й зробити аборта?

Ні, вередувать
І нищити — не материнське діло.
Він, мати, мусить змішувати кров
З усім живим; він, мати — добрий геній,
І гній пречистим золотом стає
У гнівно-доброзичливому пузі.
Що ж ти таке, поет? Гермафродит?
Щось гейби молодиця бородата?
Хто зна. Про мене, нива в животі —
Чудова патологія Господня.
Та й що подієш, як таким вродився?
Коли від гір вагітнієш і зір,
Від музики, від снів, дерев осінніх,
Зненависти і доброти людської;
Що вдієш, як цілісінька земля
Штани у попереку розпирає...

ЗДОГАД

Дніпро, Дніпро, що мене колисав,
А хто тебе так до піску притесав?
Голубу твою, княжу
Кров — до білого пляжу?
Це, либонь, отой тесля,
Що витесав весла,
Ті, що й досі злітають
Над човном без керма,
Де лишилось дитинство,
Лиш дитини — нема.

ЛИСТ ПРО ЛИСТЯ

Березень — це вересень, коли надходить весна, і похмуро-кошлаті клени проростають золотими бруньками. А травень — це в жовтні. Кожний рудий листочок настовбурчується, як собаче вуха, і тиша готова загавкати від щастя. Але ніхто не йде. Дерева в царських шатах жебрають між курниками, де ростуть дерев'яні люди. Навіть зметені до гарячих куп, іскри з дерев їх не запалюють. Хмари важкого золота рвуться у небо, і стовбури аж скриплять від натуги: побудьте на землі. Вони, актори в пустому театрі, чекають на оплески. Даремно. Хтось нагло, нишком, в одну ніч, переверта їх шкереберть і, наче недокурки, вчавлює в землю вогненні крони. Розкришений жар ще довго падає, навіть з-під снігу. Так його і заносить незгаслим. А голе коріння тягнеться в холодне небо. А хто ж то мене — головою у землю? І отак — аж до весни? Чи назавжди? А заклаклі ноги — невже проростуть?

Торонто, осінь 1977

Мені сьогодні так безумно сумно,
Давно вже, власне, так нестямно самно,
Так темно й щемно, так зловісно тихо
Вгодоване, рум'яне лихо диха
У душу, де стає стоусто пусто,
Таким холодним обпіка вогнем,
Що тільки й ради: загнаним конем
Серед бігів і батогів — лягти
Й нікуди — от нікуди! — не іти.

Торонто, квітень 1981

ОЙ, ДНІПРО

Де Дніпро, там зразу й "ой".
Щось розхнюпавсь наш герой!
Де Дніпро, там, певно, й чайка.
Та не тільки ойка й айка,
А й настирливо кигиче,
На підмогу птаство кличе.

(Часом чи не з лісу сойку —
Наробити більше зойку?)
Що ж то, Дніпре, за біда,
Що ж то в тебе за вода,
Що не стрітися з тобою
Без розпачливого ою?
... Тільки я оце спитойкнув,
Як гучніш за сойку зойкнув:
Ой, летять поети роєм
Подніпройкать над Дніпроєм!
Геть з очей, плаксива зграє!
Дніпр не нюня. Дніпр грає.

ЧЕРПАК МУДРОСТИ

Пливе човен
Води повен.
Що ж він пливе?
Повінь, сливе?
Чи дірка в човні?
Гірко мені.
Та що б не було —
Аби пливло.

Монреаль, 1981

Нездійснене (о, нене, нездійсненне!),
Вгамуйсь, у снах не снися, навіжене,
Бо вже незмога, бо вже неможливо
В душі носити життєдайну зливу
Й не мати краплі вгамувать жагу,
І падати в нерівному змагу
З зажиточної дійсности убозтвом.
Не мар, о серце, здійсненням і зростом!
Не снись, не снуйся, не біснуйсь, скажене
Нездійснене (о, нене, нездійсненне!).
Жене тебе у світ? Пощо? Навіщо?
Скажи, моє найглибше і найвище!
Прорватись горлом — й в небо сизим орлом

Під облаки? Чи мисію по дереві?
Забудь. Зрубали. Краще вмри у чреві,
Отут, де зародилося, в мені,
Ніж бабратись в всесвітньому багні.
Не ворущись, поховане й відтять,
Живе-засохле, дороге-прокляте,
Окрилене, не висни тягарем!
Саме тремтиш — давай разом помрем.
Я — не герой, та надто остобридло,
Що, ність йому числа, байдуже бидло
Безжалісно заштовхує у ями
Дітей моєї пристрасти й уяви...
А втім — живім. Могила не втече.
Кого шлункова печія пече,
А нас — краса. І так воно одвіку
Вагітному належить чоловіку.
Він у печері снів своїх — монах,
Монарх і Бог обох, бодай у снах.
Отож вершись і будь благословенне,
Моя єдина дійсність-нездійсненне,
Заки година вранішня проб'є
І вб'є тебе, знедійснене моє.

ЖАННА БАТАЛЬЙОНЕРКА (II)

Гео Шкурупій

VI

Батьківщина в небезпеці

Армія поволі розкладалась. Непевні чутки з тилу доходили сюди на фронт, в шанці й ширились серед сотень тисяч втомлених і понівечених війною людей. Під сірими шинелями солдат все гарячіше закипала кров, все буйніше буяли думки під кокардами кашкетів, поволі прориваючи військову дисципліну. Тил і фронт поволі знаходили спільний ритм.

Події в Петрограді дійшли сюди глухими перекрученими чутками. Солдати в шанцях стиха гуторили про якийсь скандал в царській родині. Особливо дивувала й роздратовувала солдат чутка про їхню царицю.

"Ця майже свята жінка, що за неї й за її родину вони разом з полковими попами дуже часто молились Богові, наставила чудесні оленячі роги самому імператорові. Ця свята паскуда сплуталася з якимсь ченцем Распутіним і зробила таку жажливу неприємність імператорові Миколі Олександровичу. А цей рогатий дурень навіть не поламав її ребер. Не треба було цареві брати собі дружину з шляхетного роду та ще чужоземку, знаємо ми цих паній, що поглядають навіть на зеленкуваті солдатські штани".

"Паскуда Аліса й патлатий піп Распутін! Цього можна було чекати, адже ці ченці нарід хитрий. Алеж куди дивився імператор, що при ньому таке коїлось?.. Микола Олександрович, мабуть, тільки те й робив, що цілі дні сварився з міністрами. Погана публіка ці міністри, так замакітрили цареві голову, що він навіть жінки не доглянув".

"Ну, це вже не зовсім так! Цар теж ґав не ловив. Кажуть, що він добре таки попустував з якоюсь танцюристкою Кшесинською. А цариця про це довідалась і каже: — Ах, так, ти з різними танцюристками воловодишся, ніколи тебе не буває вдома!.. Наслідник тебе ніколи ввічі не бачить, все питаючи, де мій татуньо!.. Ну так я ж тобі покажу!.. — І пішла вона до попа на сповідь... А той піп не простий, а Распутін, знає, значить, ці штучки!.. Ну й пішла тут катавасія!.. Цар, значить, до танцюристки, а цариця до попа!.."

"Довідалися про це царські родичі й міністри, ну тут і почався скандал!.."

"Погана трапилась історія з нашими царями. Мабуть, німецький цар кращій, такого вже напевне не наробить. Хто його

міг думати, щоб сама цариця поводитись гірше за будь-яку повію!..”

”Що ж тепер буде?..”

”Мабуть, війні кінець тепер. Цареві тепер не до війни. Куди ж його воювати, коли жінка з попом в гречку стрибає! Кінець війні! Кінець! Незабаром буде мир і ми всі підемо додому!..”

А вдома...

Починалась весна. Сніг танув, скрізь бігли брудні струмки води. Скрізь проглядала зелена трава й бубнявіли бруньки на деревах. Незабаром літо, теплінь.

А вдома... Їх чекають жінки, дівчата й наречені. Там теж, мабуть, ченці розважають їхніх жінок.

”Ех, і до чого ж ці жінки, непевний нарід! Навіть року не можуть витримати!.. Паскудна справа!.. Коли вже з царицею таке скоїлось, то що може бути з простою жінкою? Рогата армія рогатого царя!..”

”Годі воювати!.. Геть війну!.. Защо ми воюємо?.. Защо воюють німці!..”

А вдома...

Діти і зруйноване хазяйство, мабуть, і коні позабирали й корови подошли... Мабуть, голодують там діти й батьки. А жінки й наречені бідкаються з поганою славою...

Незадоволення, як п'яний пивний солод, бродило в серцях солдат. Армія розкладалась.

Незабаром офіцери привезли звістку, що царя скинуто.

”Цар полапав себе за м'язи, взявся за голову, потім налив собі шкалика, випив і сказав: не можу я більше царювати, сил вже моїх немає з такою царицею, доцарювався я вже до ручки!.. Хай тепер правлять вами міністри!. А я поїду в свій палац на березі моря й відпочиватиму... Царицю треба було б в монастир, але їй там буде, як варенику в сметані, ченці ж їй, можна сказати, тепер як близькі родичі, то хай собі гуляє з своєю славою”.

Алеж після офіцерів в окопах нишком заговорили ж свої хлопці солдати.

”Міністри — капіталісти! Буржуї-кровопивці!”

”Поміщики і фабриканти — паразити!.. Вони душили й душитимуть селян і робочий нарід. Не треба нам міністрів!.. Геть фабрикантів і поміщиків!.. Земля і фабрики мусять належати селянам і робітникам!..”

Обурення, як гарматна канонада розростається під час атаки, розросталось в серцях солдат. Армія розкладалась.

Стан російської армії був такий, що не могло бути й думки про будь-які широкі пляни наступу на німців. Німецьке командування на чолі з генералом Людендорфом вважало, що для нього небезпечно підирвати наступом на російські позиції той мирний

настрій, що запанував серед солдат російської армії. Але російський новий уряд на чолі з новоспеченим Наполеоном Керенським та з генералом Брусиловим, що тепер стояв на чолі армії, були зовсім іншої думки. Їм треба було підтримати своє значення і свою силу перед представниками Антанти. Успішний наступ німців міг підтримати їх в очах многотраядального російського народу, що його допіру цей новий уряд милостиво звільнив од царського ярма.

Балакун Керенський, якому не вистачало лише такої дрібниці, як капелюха Наполеона, щоб стати справжнім вождем російського народу, самозакохано не помічав, що російський нарід у своїй масі був дуже байдужий до його войовничих плянів. Нарід думав про те чи скоро кінчиться війна. Маса скрізь нишком розмовляла: не треба нам міністрів-капіталістів, поміщиків і фабрикантів і т. д.

Отже інтереси розходились. Гасло "війна до переможного кінця" — на початку знайшло собі відгук на Південно-Західньому фронті, де 8-ма армія генерала Корнілова оволоділа значний район на південь од Дністра й захопила місто Калуш. Це, між іншим, трохи не зруйнувало воєнних плянів генерала Людендорфа. Раніш генерал Гінденбург, а тепер генерал Людендорф, мужні вояки, що воювали майже проти цілого світу, за чотири роки здорово вже підтопались і цей наступ Корнілова сильно попсував їм нерви. Але побачивши декоративність наступів театрального Наполеона-Керенського, Людендорф зібрав своє хоробре військо, підкрутив вуса, сказав промову й армією в 9-ть піхотних дивізій з 600 гарматами і 180 мінометами вдарив по всьому Південно-Західньому фронті. Хоробрі козаки, українці, що захищали фронт великої Росії, бились одчайоно, набиваючи свої гармати й рушниці вже навіть галушками, як їхні прадіди-запорожці, але побачивши, що німець пре з мінометами, сказали: хай йому хрін, і почали тікати. Хай вони, мовляв, з такою зброєю воюють з вітряками, а не з людьми з голими руками, з людьми, що їм нічого втрачати, крім поміщицьких цукроварень, фабрик і маєтків, що їм нічого втрачати, крім заіржавілих рушниць, а набути вони можуть цілу Україну. Вєсь Південно-Західній фронт від Бродів до Карпат здрігнувся. Людендорф, побачивши, що його справа на мазі, погнався за втікачами, але, втомившись бігати, захекано зупинився й почав відбиватися від англійців і французів, що тим часом, перлися на нього з півдня.

Керенський, бачучи, що його промови не впливають, заходився коло нових способів рятувати батьківщину. Він почав організувати на допомогу, щоб підняти дух армії, нові сили. Хитра бєстїя зрозуміла, що хлопці-козаки-солдатики скучили за своїми жінками. І щоб їм було веселіше воювати, Керенський заходився організувати армію з жінок, — жіночі ударні батальйони смер-

ти. Хоробрі й відважні російські жінки, нові жанни д'арки, мусіли своїм прикладом засоромити тюхтіїв і боягузів чоловіків та своєю груддю, а можливо й чимсь іншим, стати в оборону батьківщини.

Новий уряд став уживати американських способів. Фронт, як величезна спорожніла крамниця, став вимагати нового асортименту людей. Уряд як справжній представник буржуазії та торгашів, зрозумів, що, коли у фронтівій крамниці немає краму, значить, потрібна рекляма, карколомна рекляма, що захопила б усіх і дала б значний прибуток. В цій реклямі уряд Керенського перегнав навіть Америку. Прикриваючись революційними гаслами, висувались імперіялістичні відозви молодой войовничой буржуазії. "Умремо за свободу й революцію. Підемо здобувати мир для народу. Війна до переможного кінця!.." — викрикував у своїх промовах Керенський, і йому захоплено плескали панночки, інститутки та юнкери. Мир для народів кожний з них міг здобути на німецькому фронті, убивши кількох німців. Від кількості убитих прусаків залежала свобода й революція...

Ідеалом республіки була революційна, демократична Америка. Вона, як ідеальний зразок, ставилась у військовій реклямі. — Дивіться, — кричали промовці, — американські жінки, жінки найвидатніших кіл американського суспільства, дружини й дочки членів парламенту, державних та громадських діячів самі вербують добровольців на війну проти світового ворога, а де наша російська жінка, невже вона байдуже ставиться до свободи й революції?.. Дивіться, в Америці жінки навчаються військової справи! Там у Нью-Йорку вже є жіночий загін під командою капітана леді Етель-Мель Ширс. Російські жінки, до зброї!.. Захищайте революційні кордони батьківщини!..

І нарід, збуджений такими красномовними гаслами, почав "рватися на фронт". Солдати рвуться на фронт, студенти рвуться на фронт, юнкери рвуться на фронт, жінки рвуться на фронт, навіть покалічені на війні безногі й безрукі вояки почали рватися на фронт. Ця реклямна фразеологія деклямувалась на всіх перехрестях новоутвореної республіки.

В Петрограді почали працювати бюро запису в загін добровольців-покалічених вояків. Ця рекляма перебільшила вже навіть американську. До бюро почали з'являтися на костурах безногі й безрукі вояки, декого привозили на повозочках. Навіть безногі жебраки, що ніколи не були на фронті, прийшли до бюро й записалися в добровольці, як відважні георгієвські кавалери. Це було вигідно, вербувальні бюро давали добре утримання, а головне не треба було йти ні на будь-який фронт. Це була рекляма. Незабаром набрався загін добровольців-покалічених вояків, що всі були з штучними ногами, руками й деякі навіть з штучними очима. Майже всі вони були георгієвські кавалери й по

кілька разів поранені. Всіх цих георгієвських кавалерів набралось близько 350 чоловіка. Вони почали брати участь у військових маніфестаціях.

Дивіться, кричали промовці, як зростає дух нашої славної армії! Навіть каліки рвуться на фронт. Сором здоровим солдатам, що кидають окопи й цим зраджують революцію і батьківщину!.. Але це не допомагало — солдати кидали шанці, браталися з німецькими солдатами, міняючи хліб на цигарки й тютюн, і цілими ешельонами їхали додому в тил. Загони юнкерів почали нищпорити по всіх закутках, виловлюючи цілими сотнями й тисячами цих дезертирів і, нарешті, не знаючи, що робити з цією бунтівничою масою.

Тоді на захист, щоб засоромити цих зрадників батьківщини, виступила російська жінка. Вона своїм тілом мусіла прикрити зражену батьківщину від навали страшного ворога-німця. За жіночою розкішною спиною, що вдягнена у солдатську уніформу і нею дуже яскраво виявляє свої жіночі принади, Керенський мріяв зберегти свободу й революцію. Почали організовуватись ударні жіночі батальйони смерти, що мали йти на фронт, в шанці, в атаки.

І гучномовна реклама вигукувала:

Російська жінка, бачучи безсилля слів заклику до оборони батьківщини на фронті, вирішила зрушити своїх батьків і братів і знайомих особистим прикладом.

В Петрограді утворилася Жіноча Спілка Допомоги Батьківщині, що організує активний захист батьківщини на фронті. Відгукнувшись на її заклик, кілька сот молодих жінок утворили перший "Батальйон Смерти". Є серед цієї мужньої молоді багато інтелігентних: курсистки, сестри-жалібниці, інститутки й проститутки. Вісім з них мають георгієвську нагороду. Груди, оздоблені вищою нагородою за подвиг милосердя, мужньо відкриті тепер ворогові.

Їхнє гасло — смерть за свободу й за честь батьківщини. В цьому запорука їхнього безсмертя.

В цьому Батальйоні Смерти воскрес "легіон безсмертних" — Леониди Спарти. Спартанська простота у всьому батальйоні, а особливо дисципліна. Встають вони о п'ятій годині ранку, потім муштра на площі до дев'ятої години вечора. Короткий відпочинок і простий солдатський обід. Подвійний робочий день і сім годин сну на голих дошках.

Військове навчання й муштра всіх чотирьох взводів жіночого батальйону мусить закінчитися в найкоротший термін. До виступу на фронт Батальйону Смерти покищо зробив огляд головний командувач війська Петроградської округи генерал-майор Половцев.

Російські жінки!.. Записуйтеся до батальйону смерти,

захищайте своїми грудьми батьківщину!...

Жанна Барк, що переїхала з своїм батьком-професором до Петрограду, була щиро захоплена революцією. Її батько виявив себе, як найщиріший прихильник нового уряду, і це ще більше вплинуло на неї.

Вона разом з усіма маніфестувала по вулицях, коли скинули царя, й ловила городовиків. Увесь свій запал, що його раніш вона віддавала шпиталям в ролі сестри-жалібниці й базарам на допомогу пораненим, тепер віддавала активності.

Жіночі батальйони сметри — це було те, про що вона вже давно мріяла. Бути сміливою, відважною, як найліпший вояка, жінкою був її ідеал. Російська жінка, смілива Жанна д'Арк мусила врятувати батьківщину.

В своїх мріях Жанна дуже часто їздила по Петрограду в середньовічному костюмі, вояки й захоплений натовп вітав її привітними вигуками. Жанна Барк — донька професора не могла не стати на захист батьківщини.

Беручи участь в одній з маніфестацій — Жанна бачила, як вояки-каліки, що допіру повернулися з фронту, несли великого пляката, на ньому були гасла, що остаточно зворушили її.

"Батьківщина в небезпеці!.. Кров, що ми її проляли, вимагає війни до перемоги!.. Товариші солдати, негайно в окопи! Треба повернути Леніна Вільгельмові!"

Хто такий Ленін Жанна не знала, вона чула, що це якийсь німецький агент, що його підіслали німці, щоб руйнувати революцію. Але її зворушили вояки-каліки, що так яскраво рвалися на фронт. Коли навіть солдати-каліки йдуть рятувати батьківщину, то чому б їй Жанні, сильній, здоровій жінці не піти б на фронт?!

Бути відважною, бути героєм, ах як це прекрасно! Вмерти десь на фронті!.. Що вмерти!.. Повернутися назад із славною перемогою, це ж чудово й шикарно!.. Жанна жадібно читала всі відозви уряду, всі оповідання й нариси про відважних, непомітних героїв російської армії, що, як гриби, почали зростати по ілюстрованих журнальчиках.

Її теперішня подруга, експансивна інститутка з Смольного Таня Дорова, яка теж захоплювалася революцією, тільки збільшувала активність Жанни.

Вона щодня неодмінно приходила до Жанни і вони вдвох бігали на маніфестації й обговорювали революційні події. В Керенського вони захопалися неймовірно. Вони кричали йому "ура" й кидали квіти.

Одного разу Жанна сиділа в себе в кімнаті й читала журнал "Нива" — що допіру вийшло його чергове число. Вона захоплювалася ілюстраціями з фронту, що на них хоробрі солдати

напували коні, або вели полоненого німця. Вона перечитувала оповідання про різні військові події, де змальовувалась хоробрість наших солдат і блягузство німців.

Жанна, читаючи журналу, чекала на Таню Дорову, їй щось довго сьогодні не було. Жанна іноді поглядала на годинник і дивувалась, що Таня, така акуратна дівчина, сьогодні запізнювалася вже на дві години. Потім Жанна, захопившись журналом, і сама не помітила, як до неї завітала так довгождана гостя.

Жанна відірвалася від журналу на скрип одчинених дверей. Вона подивилася на них і побачила, що в кімнаті стоїть молодий, стрункий і гарний солдат, зодягнений в новеньку солдатську уніформу. Новенькі блискучі чоботи рипіли в нього на ногах, нова зеленкувата уніформа трохи висіла на худорлявому, але стрункому тілі, на голові був солдатський кашкет, лихо збитий набакир.

"Хто б це міг бути?" — подумала здивовано Жанна, дивлячись на обличчя, що здалося Жанні напрочуд знайоме.

— Здравія бажаю, Жанно! — раптом жіночим голосом викрикнув, посміхаючись солдат і приставив руку до козирка.

Жанна, не ймучи віри, поглянула на солдата.

— Таню! — здивовано скрикнула вона й підскочила з стільця.

— Так точно!..

Жанна захоплено подивилася на подругу. Це було справжнє перевтілення, її тоненька подруга Таня Дорова — солдат!..

— Ану, покажись! — нарешті, вимовила Жанна.

Таня покрутилася на одній нозі перед нею, потім скинула кашкета і плюхнулася у фотель трохи не задушивши kota Агасфера, що ображено витягнув свій хвіст з-під неї й пішов у другий куток кімнати.

— Ох, як я втомилась! — промовила вона, відкидаючи від очей підрізане волосся, що впало їй на скроні.

— Ти навіть постриглась!..

— Ах, скільки сьогодні було справ!.. Запис у бюро! Потім стрижка, касарня, потім переодягання, Батальйон Смерти! — заторохкотіла Дорова. — Потім промова, як слід поводитись солдату!..

— Ти розкажи толком!.. Я нічого не розумію!..

— Ну, тепер я солдат — жіночого ударного батальйону смерти. Розумієш?.. Я пішла до бюро Жіночої Спілки й записалась... Потім мене повели до касарень, там переодягнули. Якийсь дуже симпатичний офіцер казав нам промову. Казав, як треба стояти струнко й віддавати честь... Тепер я, солдат, со-олдат! — заспівала Таня.

— Ану, покажись ще!.. Тобі дуже личить стрижка. Уніформа трохи велика... А чоботи чудесні!.. Хіба такі чоботи дають

солдатам?..

— Ні, це я собі купила!.. Їхні чоботи дуже великі й не приходяться на ногу. А це чоботи офіцерські.

— Ану, дай! — Жанна взяла у Тані кашкета й приміряла собі. — Ну як?.. Добре?..

— Чудесно!..

— Дай я поміряю весь костюм! — і Жанна пішла зачиняти двері на ключ. — Роздягайся!..

Жанна швидко скинула з себе плаття й залишилась у мережевій сорочці й панталюнах, нетерпляче чекаючи, поки роздягнеться Дорова.

Дорова взяла з себе зеленкувату куртку уніформи, розщібнувши блискучий жовтий пояс, і передала Жанні. Та відразу одягла на себе куртку, защібнула всі гудзики й одягнула пояс. Тепер вона була в куртці й панталюнах. В неї був смішний і непристойний вигляд.

— Пояс потім!.. На!.. — сказала Таня, простягаючи Жанні ногу в чоботі.

— Що таке?

— Тягни!.. Я сама не стягну!..

Жанна вхопилась за чобіт, а Дорова за фотель. Жанна потягнула й фотель разом з Танею поїхав до неї. Жанна шарпонула сильніше і з чоботом в руках несподівано сіла на килим на підлозі.

— Ха-ха-ха! — весело сміялися вони обидві.

Потім таку ж маніпуляцію зробили з другим чоботом. Дорова розмотала онучі з білого холсту й скинула штани.

— А це що таке? — спитала Жанна, скинувши черевичок й одягаючи чобіт.

— Онучі!.. Це так треба!.. Тільки не одягай чоботи... спочатку штани!..

Жанна за вказівками Дорової одягла всю уніформу, одягла кашкета й почала крутитися перед дзеркалом. Уніформа була трошки тісна й у Жанни прекрасно окреслювалася вся її постать. Симпатичні округлості спереду і ззаду одразу відкривали, що це жінка. Було трохи смішно дивитись на її зад, що надто вже випинався з тісних штанів. Але вся її постать була міцніша й здоровіша за постать Дорової. В дзеркалі стояв стрункий солдат з прекрасним обличчям і напрочуд гарно розвиненими жіночими формами.

Таня Дорова вже трохи байдужа до цієї новинки взяла "Ниву" й почала її переглядати, поки Євгенія Барк крутилась перед дзеркалом.

— Ой, це щось цікаве!.. — скрикнула вона, зупинившись на чомусь у журналі. — "Непомітні герої фронту. Під грядом шрапнелі", — прочитала вона. — Це щось цікаве!

Жанна, дуже охоча до всяких героїчних батальних історій, підсіла до неї на фотель.

"Це було давно, чудовими серпневими днями, коли війна лише почалася" — читали вони, обійнявшись.

"Пройшовши скривавлену Золоту Липу, наше військо швидким темпом наближалось до Львова. Австрійці вперто боронилися й, нарешті, розташувалися на заздалегідь підготовленій позиції на західньому березі річки Гнилої Липи.

Костромський полк, що був в авангарді, переночувавши в полі поблизу фольварка, що палав, підпалений австрійською артилерією, уранці 16-ого серпня підійшов до Гнилої Липи й тут під сильним вогнем супротивника перешикувався в бойовий порядок. Щоб з'ясувати становище, нам наказали зав'язати з супротивником огневий бій.

Швидко минув день, а над вечір полк одержав наказа відійти на другу лінію й утворити дивізіонний резерв.

Вечоріло. Тепле, м'яке й ласкаве проміння сонця, що сідало за обрій, зафарбовувало в якісь таємні напівтони гарний гірський краєвид містечка Перемишляни. Гарний, тихий український вечір прорізався несподіваним дисонансом. Виття шрапнелі й пришептуння гавбичних набоїв порушило красу вечора. Милуючись з нього, наш полк відходив назад. Збірним місцем полку був схил нашої артилерійської позиції. Полк мусив пройти вздовж усього схилу.

Ще було світло, подекуди мелодійно цвірінкали пташки своїми солодкими голосками. Полковник Нікольський з двома-трьома офіцерами й кількома телефоністами-солдатами прийшов до місця, що було збірним пунктом раніше, щоб тут дочекатись, поки підійде весь полк.

Чи помітили австрійці групу офіцерів з полковником Нікольським на чолі, чи довідалися, що в цьому місці мусять бути наші резерви, але лише ця група сіла коло схилу, як з-за гори пролунав шум і хряск. Всі несамохить подивилися вгору і там, трохи лівіше, побачили, як розірвалася рожева австрійська шрапнеля. За хвилинку другий різкий розрив пролунав уже над самою групою офіцерів. Коні, що були на дорозі, кинулися в сторону. З дороги піднялася пилюга, що показувала, де впали шрапнельні кулі.

Офіцери й телефоністи лягли на землю, але супротивник не припиняв стрілянини. Полковник Нікольський знав, що піти з призначеного місця тільки через те, що їх засипає шрапнель, не можна для чести російського офіцера.

Один з офіцерів, що був у цій групі, потім так змальовував цю подію:

Шрапнелі сипалися навколо нас, як град липневого дня. Я ліг на живіт. В той момент я вважав живіт за небезпечніше місце для

куль. Пізніше, в Карпатах, я довідався, що, навпаки, рани в спину страшніші, але тоді я старанно прикривав живіт.

Нескінченно довгими здавались хвилини. Австрійці пристрілялись і били в одне місце. Повітря навколо нас пропахло порохом. Кілька коней були поранені.

Серед телефоністів, що лежали поблизу, раптом пролунав тихий, плаксивий стогін, потім застогнав другий, було видно, як вони, лежучи, силкуються перев'язати свої рани.

Я поглянув на полковника Нікольського. Спокійно, навіть з посмішкою на обличчі лежав на спині й дивився на телефоністів.

— Ляжте на живіт, пане полковнику! — крикнув я йому.

Полковник поглянув на мене і на хвилючку замислився.

— Не варто, все одно! — відповів він.

Вже починало темнішати. Раптом я почув, що хтось перелазить через мене й лізе до полковника. Бачу, це телефоніст Єфременко. Він обережно підповз до полковника й ліг на нього всім своїм важким тілом.

— Ти що? — спитав полковник.

— Лежіть, ваше високоблагородіє, лежіть, я нічого, так тільки!..

Бачучи, що командир полку може бути вбитий щохвилини, телефоніст Єфременко підповз до нього, щоб своїм тілом прикрити його й захистити від шрапнелі супротивника.

Я пам'ятаю, як тоді на душі стало одразу легко. Ціною свого життя прийшов він врятувати свого командира. Тілом своїм прикрив він його від розпеченого заліза ворога.

Часто потім у дні розчарувань, у дні важких іспитів, згадували офіцери телефоніста Єфременка. Цього непомітного героя, з його простодушними сірими очима й винуватою посмішкою. Спогад про нього щоразу підносив дух і зміцнював віру в нашу перемогу. З такими відданими солдатами не можна не перемогти".

— Як це прекрасно! — майже разом зідхнули обидві дівчини.

— Який цей... як його... Єфременко, хоробрий!

Жанна встала з фотелю й подивилась на себе в дзеркало.

— Ми теж з тобою зробимо будь-який героїчний вчинок! Я записуюсь у батальйон! — сказала Жанна.

— І про нас теж писатимуть! — відповіла Дорова.

Обидві романтичні панночки, захоплені військовою героїкою навіть не помітили всієї фальши цієї історії, що її вигадав, очевидно, якийсь писака, лише, щоб заробити кілька карбованців. Це була чергова реклямна фальшивка. Варто було б лише серйозно перечитати її, як вся фальш сама впадала в око.

Стомлений полк повертався після вогневого бою й милувався з гарного тихого українського вечора і прислухався, як солодко цвірінкають пташки. Ця художність для серйозної людини звучала б цинічно й нахабно. Писака фальшивок знав своїх чита-

чів і знав, що на них може вплинути. Ввесь випадок з Єфременком міг би лише примусити замислитись над поведінкою цього солдата. Хитрий Єфременко, очевидно, побачивши, що він, як і всі телефоністи лежать у небезпечному місці, переліз до офіцерів, придумавши дуже оригінальний спосіб виправдати свою поведінку. В очах Жанни й Тані, з волі хитрого репортера, це стало великим геройським вчинком.

— Скидай уніформу, — сказала Дорова Жанні, — завтра матимеш свою!

VII

Батальйонерки

— Тру-ру-ру-ра-ра...

Жанна прокинулася од якогось різкого звуку. Коли вона ширше розплющила очі, то зрозуміла, що це сурмлять зорю. Уже майже три тижні, як вона прокидається від цього звуку сурми, але й досі вона ще не звикла до нього. Він лякав її своєю несподіваністю й вона відразу просиналася з тривожним почуттям у грудях. Потурбований сон тікав од неї, але сонне тіло ще ніжилось під ковдрою й було ледаче й мляве. Жанна подивилась навколо і побачила, як крізь брудні вікна касарні сіріє ранок.

Їй завжди здавалося, що вона допіру лягла, ще навіть не виспалась, коли треба було вже вставати. Вона підвелась і сіла на твердому сіннику. В касарні було сіро й задушно від дихання багатьох жіночих тіл. Її подруга ще спала. Поволі вони почали ворухитися під своїми ковдрами й голосно позіхати. Під боком у неї солодко витягнувся кіт Агасфер, зручно уместившись половиною тіла на подушці; він ще спав і звук сурми його не тривожив.

— Тру-ру-ра-ра! — захлиналась сурма.

До касарні зайшов днювальний. Це була товста заспана дівчина в солдатській уніформі. Вона, мабуть, міцно проспала всю ніч на своїй варті, і потривожена сурмою фльотських касарень, що стояли поруч, тепер прийшла будити своїх товаришок.

— Вставай!.. Вставай!.. — закричала вона хрипким голосом. — Годі вигріватись під ковдрами!.. Вставайте, потаскушки!..

У всіх кінцях касарні тепер уже жвавіше заворушились трохи ледачі солдати ударного жіночого батальйону смерти.

— Чого кричиш, заразо!.. Дай ще трошки поспати людям!.. — заверещала з кутка одна з прихильниць пізнього вставання.

— Заткнись, дівча!.. Це тобі не сальон тьоті Соні на Кінній площі!.. Вставай!..

— Ха-ха-ха!.. — засміялась дівчина, що лежала праворуч Жанни. — Франці-Чорнявці сьогодні сальон тьоті Соні приєднався. Багато кавалерів було?..

Тепер уся касарня розворушилась. Здійнявся галас, крик і лайка. Жінки поволі вставали й одягались у солдатські уніформи.

Жанна штовхнула в бік кота:

— Вставай, ледаче, вже день!..

Агасфер нервово витягнув лапи й незадоволено позіхнув.

— Вставай, бачиш, уже всі солдати встають!..

Жанна взяла з собою до касарні й кота Агасфера. Вона десь читала, що солдати мають собак і інших тварин, і що це найкращі друзі героїв непереможної армії. Щоб у всьому бути подібною до цих героїв, вона взяла з собою кота. І як деякі люди, палючи люльку, вважають, що вони вже через це справжні моряки, так і Жанна, взявши з собою кота, вважала, що вона вже справжній вояка, підкурений порохом. Жанна підвелася з ліжка й почала швиденько одягатись, щоб бути готовою раніш за всіх.

Її подруга, Таня Дорова, що лежала ліворуч од неї, ще солодко потягалась під ковдрою.

— Вставай, Таню, бо знов буде повно коло вмивальника!..

Таня неохоче скинула з себе ковдру, дістала з-під подушки дзеркало й пудру й почала старанно пудрити носа.

— Брр!.. Я не буду сьогодні вмиватись, там така холодна вода!..

— Який же ти солдат?.. Як тобі не сором!

— Вставайте, бабочки, — знов закричала днювальна — Франя Чорненко. — А то я вас зараз холодною водичкою побризкаю!..

— Ай, зараз, зараз... — закричали налякані солдати й почали одягатись.

— От ця Франька, набридлива скотина! — сказала Таня. — Коли вона вартує, ніколи не виспишся!..

— Щож, вона справжній солдат!.. Незабаром унтер-офіцером буде, не те, що ти!.. — відповіла Жанна.

— Тобі добре говорити! — зауважила дівчина, що лежала праворуч од Жанни. — А от ми вчора були в наряді. Я, Дорова, Корзухіна, Снятко й ще двоє чи троє... Послали нас в караул чогось на Мільйонну вулицю. Приходимо туди, а там вечірка офіцерів... Наряд, правда, веселий... алеж втомлює дуже. Повернулись ми пізно. Мені навіть голова болить, не виспалась.

— Треба буде попросити, щоб після таких нарядів дозволяли довше спати! — сказала Таня Дорова.

Агасфер, побачивши, що його господиня одяглась і пішла вмиватись, стрибнув на підлогу й сховався десь під ліжками. Він був розумний й хитрий кіт. Йому часто влітало від нервових батальйонерок, що всі кепкування з Жанни скеровували на нього. Коли в касарні була Жанна десь поблизу або нікого не було, він спав на ліжкові, коли ж її не було, і в касарні були батальйонерки, кіт ховався від них далі, бо переконався, що їхні пестощі

були надто гострі для його шкіри.

Поволі касарня набирала свого денного вигляду. Жінки повдягались, умились, прибрали ліжка й повиходили у двір касарні. В касарні залишилась днювальна й кілька батальйонерок, що допомагали їй підмести й вимити підлогу.

Батальйонерки в чеканні на ранішній чай ходили двором і весело перегукувались, нагороджуючи одна одну красномовними назвами.

Поруч у дворі фльотських касарень знову заграла сурма й одночасно у двір жіночого батальйону зайшов вусатий унтер-офіцер. Він підійшов до групи батальйонерок і почав з ними жартувати.

— Ну, як спалось, дівчатка?.. Мабуть, вдома на м'яких перинах і подушках краще! Га?..

— Ей, вусаче, скоро нам чай подадуть?..

— Душка! — притиснулась одна з батальйонерок до нього.

— Здоров, одставної кози барабанщику! — сказала Франька Чорненко — днювальний, що підійшла до групи.

— А ти, днювальна Чорнявка, добре виспалась на варті, я бачу, дивись, попадеш під військовий суд! — і унтер ущипнув Франьку нижче спини.

— Ай!.. А ти, старий розпутнику, за розтління малолітніх!..

— Ха-ха-ха! — засміялись батальйонерки. — Він за це георгія одержав!..

— Ну, ви, шльондри, тихше! — образився унтер. — Цього георгія мені причепив сам генерал-майор Драгопалов за геройську розвідку в тилу супротивника!..

— Бач, який вусатий герой!..

— З нього вже порохно сиплеться, а він до дівчат!..

— Старий, дівчачур! — сказала вертлява батальйонерка Олена Корзухіна.

— Я тобі покажу, дівчачур!.. — визвірився унтер. — Я тобі — ваше благородіє!.. Стань як слід!.. Стано-вись! — сердито заревів він на всю глотку.

Приголомшені криком батальйонерки швидко вишикувались у дві шерги. З різних кінців двору бігли ті, що спізнилились, і ставали на лівий фланг.

— Струнко!.. Рівняйся!.. — знову гаркнув унтер.

Батальйонерки слухняно цокали закаблуками чобіт і повертали голови праворуч.

— Праворуч! Крроком руш!..

І вони струнко пішли до їдальні.

В їдальні знову здійнявся галас і сміх. Жанна поволі звикала до життя в касарнях. Спочатку це все здавалося цікавим, поки було нове. Потім Жанна, що звикла до розкошів, почала відчувати, що їй

багато не вистачає в цьому житті, до чого вона звикла. Було важко вставати так рано, їсти порівнюючи просту їжу, і вона сильно втомлювалась увечері після цілого дня, проведеного на повітрі. Проте згодом вона відчула, що сильно зміцнилась, поздоровішала. Навіть Таня Дорова, що була худорлявою дівчиною, тепер поглядшала й стала сильніша.

Багатьом батальйонеркам до цього життя звикати не доводилось. Серед них були прості селянки, що їхні чоловіки загинули на війні, були біженки, що голодували, не знаходячи собі заробітку, були просто проститутки, відряджені сюди з деяких жіночих сальонів, а коли висловитись простіше, з публічних домів. Так огрядна Франя Чорненко, Олена Корзухіна, тоненька, вертлява куртизанка, і вересклива Поля Максимова, що її ліжко було праворуч від ліжка Жанни, були з відомої установи тьоті Соні з Кінної площі. Були тут і сестри-жалібниці, що вже мали медалі за свою роботу в Червоному Хресті, були й курсистки, що захоплювалися Керенським.

Жанні особливо подобались дівчата з установи тьоті Соні. Їхня поведінка була незвична для неї й вона захоплено дивилася на цих героїнь Петроградських вулиць. Франька-Чорнявка й Олена Корзухіна незабаром стали приятельками Жанни. Таня Дорова дивилася на них трохи призириливо, але її цікавили ці дівчата. Адже їхня професія така дивна, що несамохіть можна зацікавитись ними.

— Душечки, коли ж ми поїдемо в гості до тьоті Соні? — питала Франя Чорнявка, присьорбуючи чай. — Ми тепер все одно, що чоловіки!.. Треба розважити наших дівчаток!..

— От сміху буде! — скрикнула Поля Максимова. — Прийдемо й скажемо: ну, тьотя Соня, давай нам своїх курочок!.. Ха-ха-ха! Я візьму собі товсту Ольку, з нею буде тепло спати!..

— А я, — закричала Корзухіна, — візьму собі Женьку. Жанно, підеш з нами?..

Жанна почервоніла й подивилася на Таню Дорову, що пила чай поруч з нею.

— Жанно, давай підемо!.. Давай, люба, підемо!.. Це ж може трапитись лише раз у житті!.. Це дуже оригінально! — завовтузилась на лаві Таня.

— А що як довідаються наші? — сказала Жанна. — Буде скандал і нас можуть забрати звідси!..

— Це пусте! — відповіла Франя. — Ніхто про це не знатиме!..

Жанна, погоджуючись, схилилась над чашкою з чаєм.

Батальйонерки, поснідавши, виходили у двір. Там уже походжав усатий унтер Петро Іванович Бобир. Він був сердитий і походжав осторонь, не підходячи до батальйонерок. Незадоволений на все на світі, а особливо на своє прізвище, що так не

лично його офіцерському чинові, він косо поглядав на батальйонерок, що сходились у двір. Хоч він і змінив тепер своє прізвище на Бобиров, але капосні шльондри, як він їх називав, часто кепкували з нього, забуваючи про військову дисципліну й повагу до вищого начальства.

— Ставай на перевірку! — закричав він на батальйонерок.

Батальйонерки стали шикуватись у шереху обличчям до нього.

— Рівняйся!.. Швидше, швидше там!.. Корови!..

Батальйонерки ставали на свої місця, старанно шикуючись у дві шерехи.

— Стань у затилок там, чого вештаєшся! Струнко!..

Унтер Петро Іванович Бобиров поважно пройшов уздовж шерехи.

— Військова дисципліна — це вам не кромбаль у дворянському зібранні. Сказав — струнко, значить, замри! Захтілося воювати, так тепер слухай свого начальства! — почав він. — Кожний солдат мусить з честю носити свою форму, а особливо солдат ударного батальйону смерті. Хіба ви солдати, ви ст... — не докінчив своєї думки унтер. — Хто там розмовляє? Припиніть розмови! Це вам не шинок!.. Що?.. Станьте як слід!.. Ви думали, що тут вам в армії теж кавалери говоритимуть: пардон сі-ву-пле!.. Буде вам тут сі-ву-пле!.. От, дивись! Дивись-но!.. Як виставила своє черево!.. Тут в тебе виставка, чи що?.. Підбери — ткнув він рукою в живіт Франьку Чорняву.

— Ти, не штовхайся, занудо!..

— Що?.. Що ти сказала?.. Струнко!.. Чого головою там крутиш?.. Сказав — замри!.. А пояс! Пояс!.. Як ти одягла пояс?.. Зараз же одягни з другого боку!.. Отак!.. Обсмикайтесь! Усі обсмикайтесь!.. Як на вас сорочки висять!.. Скільки вас треба ще вчити?.. Може тут коло вас губернантку приставити? Підберіть животи!.. Груді вперед!.. Їжте мене очима!.. Рівняйся!.. Дивись на груди четвертого чоловіка. Отак, тепер краще...

Петро Іванович Бобиров задоволено пройшов уздовж шерехи.

— За порядком номерів розрахуйсь!..

— Перший... другий... третій... четвертий... шостий... сьомий.

— Одставить!.. Ти який номер?

— Шостий!..

— Ти що?.. Рахувати не вмєш?.. Одставить!.. Ну, починай там!..

Унтер пошпортався в своїх кишнях і витяг заялозенного папірця.

— Гаразд!.. Тепер зробимо перекличку.

— Анохіна Марія!..

— Я!..
— Барк Євгенія!..
— Я!..
— Волошенко Марта!..
— Ось тут!.. — вигукнула огрядна батальйонерка, що стояла в другій шерезі на лівому фланзі.

— Треба відповідати — я!.. Коротко і ясно!.. Коли це я вже вас навчу?.. Мені вже глотка заболіла кричати тут! Ви що думаєте, що я вам грамофон?.. Волошенко Марта, візьміть собі два наряди поза чергою!..

— Дякую!.. — насмішувато відповіла Волошенко з шереди.

— Що?.. Я вам подякую!.. Скільки разів, я вам казав, що розмовляти не можна? Га? Чи ви думаєте, що це я вам говорю на вітер!.. Ви мусите мовчати, коли з вами розмовляє командир! Струнко!.. Ліворуч!.. Кроком руш!.. Ать, два, ать, два, ать, два!.. Стій... Ать, два!.. Хто там стукає закаблуками!.. Сказав стій — значить, стань і не ворухись!.. Праворуч!.. Рівняйся!..

В цей час до двору, де відбувалася муштра батальйонерок, зайшла гладка жінка в формі унтер-офіцера з шаблею збоку й трьома медалями й георгієм на грудях. Це був командир жіночого батальйону Марія Бочкарьова. Про неї писалося в газетках, що вона героїня нинішньої кампанії, удова солдата-селянина, шість разів поранена й багато разів нагороджена за військові подвиги на фронті. Це була кремезна жінка в офіцерській уніформі, з обличчям чоловіка й навіть з маленькими вусиками під носом. Це був справжній гермафродит. Коли не звернути уваги на її груди, що випиналися під медалями, й на гладку спину, то ніяк не можна було здогадатися, що це жінка. Унтер Бобиров помітив її і припинив свої вичитування з військової моралі та поведінки.

— Струнко!.. — закричав він щосили.

— Здрастуйте, батальйонерки! — грубим жіночим голосом привіталась Бочкарьова.

— Здраав-ав-ав-ав!.. — прокричали вони.

— Вільно!.. — сказала унтер-офіцерка. — Сьогодні, товаришки солдати, ми підемо ще раз у поле на стрільбу. Це вже останній раз перед виступом на фронт. Ви всі мусите дуже уважно поставитись до цієї стрільби. Поганий солдат той, що не вміє стріляти! Наш батальйон смерти мусить бути прикладом для всіх богузів, солдатів, що кидають шанці й тікають з фронту! Це зрадники революції й нашої батьківщини! Звільнена революцією жінка мусить показати чоловікам-солдатам, що вона може краще за них битись на фронті! Цими днями буде вам парада, а після неї ми всі поїдемо на передові позиції. Отже, як ваш командир, прошу бути уважними, із цієї стрільби здобути досвід, який згодиться вам на фронті. Зараз ви підете візьмете рушниці, вам видадуть

набої й ми підемо в поле. Коли будемо йти вулицями міста, прошу йти струнко і співати пісень!..

Вона закінчила й одійшла трохи в бік. Батальйон знов став струнко й потім пішов до військової комори, де йому мали видати рушницю й набої.

Жанна йшла в першій лаві батальйону, дві обойми по п'ять набоїв лежали просто в її кишенях, рушниця на ремені висіла на її плечі й муляла його. Звичайна собі рушниця, цяцька на перший погляд, була досить важка для незвичкої для тягарів Жанни. Батальйон йшов у ногу й викликав зацікавлення перехожих. Солдати й офіцери зупинялися край тротуарів і, покручуючи вуса, зацікавлено оглядали жінок у чоловічому одязі. Жінки тоді ще всі ходили в довгих спідницях, що прикривали ноги, майже до самих п'ят. Побачити жінку на вулиці в чоловічому костюмі — це було однаково, що побачити слона, який самовільно втік із звіринця. Чоловіки розглядали стрункі постаті жінок і особливо приглядались до незвичних округлостей, що помічалися в цих дивних солдатів. Дотепи та зауваження долітали до вух Жанни.

— Бабська команда!..

— Полк Распутіна!..

— Дивись-но, як у них випинаються задки!..

Ця увага перехожих до батальйонерок лише підбадьорювала їх та приємно дратувала нерви. Якій жінці неприємно, коли її уважно оглядають зацікавлені чоловіки?.. А жінці в солдатській уніформі це було ще приємніше, бо, крім усього, вона вважала себе за героїню.

Батальйон вулицями міста вийшов у поле, де завжди відбувалася учбова стрільба. Тут він був розподілений на дві партії за кількістю щитів, що в них стріляли. Жанна з подругами одстрілялася в першій партії. Після кожних двох пострілів батальйонерки бігали до щитів, щоб побачити хто куди влучив. Були такі, що стріляли досить добре. Жанна сама з десяти пострілів влучила чотири в яблуко. Для неї це було навіть дуже добре, здебільшого батальйонерки стріляли перед самим носом у землю й кулі стрибали по ній, як при грі в гокей, здіймаючи куряву маленькими хмарками. Багато батальйонерок влучало і просто в небо.

— По молоко!.. — кричав Бобиров. — Куди ти стріляєш? Це ж по молоко!..

Вислів "по молоко" означав, що куля летіла у світ, у небо, ну, одним словом по молоко.

Так минув день до обіду. Касарня, муштра та участь у маніфестаціях за війну до переможного кінця, — в цьому тепер проходили всі дні в Жанни. Це їй подобалось і задовольняло її прагнення до військового життя та героїчних вчинків.

На обід Жанна пішла додому, до батька, здавши рушницю й

одпросившись у "вищого начальства". Це було дуже легко, бо батальйонерок пускали коли завгодно й куди завгодно. На вулиці навіть одна батальйонерка уже правила за цілу маніфестацію та за живу відозву до війни. Начальство це зрозуміло й батальйонерки вільно розгулювали по місту.

Жанна застала батька вдома, він сидів у своєму кабінеті й працював над якоюсь доповіддю.

— А здрастуй, здрастуй!.. — зустрів її професор Барк і розцілував. — Ну, як твої військові поспіхи?.. А вийшов з тебе добрий солдат, Жанно!.. Я навіть не сподівався!

— Ми незабаром уже виступаємо на фронт, татуню!.. Буде парада, а потім після паради на фронт!

— На фронт? — перепитав професор і уважно подивився на неї, поправивши свої окуляри. — Що ж ви там робитимете, на фронті?..

— Боронитимемо батьківщину! — відповіла Жанна знайомою фразою.

— Умгу!..

— Ми навіть сьогодні стріляли справжніми набоями! В мене ще досі плече болить! Мабуть, буде синець!..

— Що ж, на фронт то ви прокатаєтесь, але воювати не будете! Жінці не личить битись з чоловіками, хоч би й німцями!

— Навряд!.. Я гадаю, що ми будемо на самих передових позиціях!

— Умгу!.. Там тобі прийшов лист, Жанно, здається з фронту!.. — сказав професор, давши їй зрозуміти, щоб вона йшла й не заважала йому працювати.

Жанна поцілувала батька й вийшла з кімнати.

Професор Барк був теж дуже заклопотаний революцією. Він виступав з різними доповідями. Брав участь у різних громадських організаціях, що їх створив новий уряд. Те, що Жанна була в батальйоні, ані трошки не турбувало його. Він знав, що такий жінці, як Жанна, не слід заважати в її бажаннях, та й час був такий, що жінки, на думку професора, мусили брати найактивнішу участь у громадському житті. У своїх доповідях професор часто посилався на приклад своєї дочки, що була батальйонеркою. Це йому навіть імпонувало. Те, що Жанна могла справді потрапити на фронт, не спало на йому навіть на думку. Вся гра в солдатики закінчиться тут у Петрограді, вважав він, а ні, так їх повезуть десь близько фронту, щоб вони почули, як там стріляють з гармат. Хто ж міг би послати жінок в огонь, щоб вони билися з чоловіками-вандалами, з німцями? Такої божевільної думки, гадав професор, не може з'явитися навіть у найзавзятіших прихильників війни. Жінка ще може бути сестрою-жалібницею, ну, солдатом для реклами, для піднесення духу армії, але ж воювати вона звичайно не буде.

Через це професор зовсім не турбувався долею Жанни, хоча й дуже любив її.

На столику в своїй кімнаті Жанна знайшла заялосений лист, написаний хемічним олівцем. Це був лист з фронту від Стефана Бойка. Бойко знову писав у листі, що йому і всім страшенно набридла війна, що багато солдатів тікає з фронту, і що очевидно незабаром черга за ним. Бойко писав, що він дуже хотів би бачити її, і умоляв не йти до ударного жіночого батальйону.

"Щоб він сказав, коли б побачив мене в цій уніформі?" — подумала, посміхаючись, Жанна. Бойко писав, що війна є велике нещастя для всіх людей, і що підтримувати її — це ганьба, це недостойно культурної людини. В кінці листа Стефан Бойко коротко повідомляв про смерть Муславського. Він не писав ніяких подробиць, а просто повідомляв, що Муславський вбитий. Далі він дуже погано висловлювався про поручника Сергія Голуб'ятнікова й натякав на якийсь зв'язок між ним і смертю Муславського.

Ці кілька рядків про смерть Муславського дуже вразили Жанну. Їй було дуже жаль цього веселого студента, що з ним вона так приємно завжди фліртувала. Жанна задумалася, згадуючи і жалкуючи його. У неї в грудях поволі зростала зненависть до німців, роками вихована в ній. "Ще одна жертва, — думала Жанна, — ну, як не воювати з ними! Як не бажати перемоги, як не бажати, щоб Німеччина була розбита до щенту!" І тепер вже в ній зовсім стало й свідомо говорило почуття помсти. Тепер вона обов'язково поїде на фронт і битиме німців. Вона благородно помститься за Муславського.

Вона зовсім не розуміла Бойка, хоч сильно симпатизувала йому. Їй було незрозуміло, чому Бойко й тепер проти війни. "Він революціонер. Він був проти війни, коли був царат, а тепер, коли революція, коли всі революціонери за війну, він також проти неї. Як це зрозуміти? — думала Жанна. — Невже він боягуз? — Але вона відкидала цю думку, бо знала, що Бойко вже другий рік на фронті. — Очевидно, тут є якась таємниця. Мабуть, деякі революціонери розходяться в своїх переконаннях". Жанна чула, що є люди, які проти війни й які теж називають себе революціонерами, але вона ще більше чула, що їх називають зрадниками батьківщини, запроданцями та німецькими шпигунами. Що примушує цих людей бути проти війни, Жанна ніяк не могла зрозуміти, але ж вона не могла й подумати, що Бойко може бути німецький шпигун.

Мрії Жанни поволі здійснювались. Хоч вона не їздила на білому коні в середньовічному костюмі лицаря і її не зустрічав привітальними вигуками й оплесками натовп, але та увага, що з неї користувався ввесь батальйон, дуже подобалася їй. По всіх газетах та журналах про них писали статті, називали їх героїнями, безсмертними, славними нащадками Леонідів Спарти. Безліч

фотографій їхнього батальйону пишалися на перших місцях у журналах. Жанна бачила своє обличчя і свою постать у військовій уніформі в багатьох журналах, що розходилися в десятках тисяч примірників. Вона ще не була на фронті, а вже мала славу, що вона колись мріяла про неї разом з Танею Доровою. Навіть сьогодні на учбовому полі їх фотографувало кілька фотографів, як вони стріляють, мабуть, і це буде за кілька днів у журналах.

У навчанні та муштрі минуло ще кілька днів. Нарешті, все певніше й упертіше скрізь заговорили про від'їзд батальйону на фронт. До батальйону щодня приходили офіцери з високими чинами полковників та генералів і говорили промови, що мали піднести дух батальйонерок. Правда, ці полковники більше зазирали в блакитні та чорні очі хоробрих жінок й дуже одверто поглядали на їхні жіночі прикраси, але це все свідчило за те, що день від'їзду наближається.

Незабаром настав день паради.

З самого ранку батальйонерки старанно готувалися до паради. Ще з вечора їх повели до лазні й видали їм свіженькі уніформи. Тепер батальйонерки старанно вмивались, пудрили обличчя, бризкали пахощами уніформи, що пахли цейхгавзом, і начищали до сліпучого блиску черевики й чоботи.

Об одинадцятій годині вони стрункими лавами прийшли на Ісакіївську площу і стали в центрі проти Ісакіївського собору. Тут уже по боках вишикувалися 9-ий запасний кінний полк, перший та четвертий донські козачі полки, загін добровольців — покалічених вояків, юнкери Михайлівської гарматної школи. Поволі підходили й шикувались лавами на площі гвардійські батальйони Преображенського та Волинського полків і гвардійські та фльотські команди. З'явилися і жіночі організації Жіночої Військової Спілки, що серед них була славетна керівниця жіночого руху в Англії підстаркувата дівуля міс Пенкгерст.

Парада почалася з молебня з силою попів, хрестів і корогов, як і личить у порядній революційній громаді. Республіка без попів — це все одно, що горілка без градусів. Петроградський архієпископ Веніамин та Уфимський архієпископ Андрій освятили прапор жіночого батальйону. При освяті прапор батальйону був символічно прикритий прапором Спілки Георгієвських Кавалерів. Це була знаменна символіка. Солдати інших полків незадоволено говорили, що не вадило б і їхніми полками прикрити батальйон. Хіба тільки одним георгієвським кавалерам потрібні баби?.. Але ця символіка мовою попів означала, що жіночий батальйон мусить бути такий же хоробрий, як георгієвські кавалери. Прапор був із золотої парчі з чорним хрестом і написом "Перша військова команда смерті Марії Бочкарьової".

Під тіль георгієвського прапора стала й Марія Бочкарьова.

Спілка Георгієвських Кавалерів передала новоспеченому офіцерові-командиру батальйона смерти портупею, шаблю та револьвер.

Марія Бочкарьова оголила шаблю, поцілувала її і, ставши навколюшки, земно вклонилася делеґатам Спілки Георгієвських Кавалерів.

Жанна, дивлючись на цю церемонію, сильно заздрила, що це не вона. Жанна зуміла б зробити це все краще і благородніше. Цій мавпоподібній бабі, з руками, що непотрібно теліпалися по боках, це було не під силу зробити гарно й аристократично. Вона була незграбна і груба.

— Ач, яка георгієвська потаскуха! — пошепки сказала Франя-Чорнявка, що стояла поруч Жанни. — Це п'ятидесятикопієчна, її не взяли б ні до одного порядного сальону!

Всі висловлюють свою заздрість, як уміють. Жанні Барк сподобалось, що і Франя була не дуже доброї думки про їхню командирку.

Після осяяти прапора, був огляд війська, говорилося багато промов і, нарешті, весь батальйон з організаціями пішов маніфестувати по місту. Це було веселіше, ніж дивитись, як шанували Бочкарьову та говорили промови. Батальйонеркам кричали "ура", кидали квіти, фотографували їх під музику військових оркестрів.

Всі батальйонерки з квітами в руках та за поясами весело марширували вулицями Петрограду. На Невському проспекті був величезний тлум і галас. Жанна знала, що ця парада була разом з тим і проводами їх на фронт. Позавтра 23-ого червня вони вирушають на фронт. І від думки про це і вигуків натовпу в Жанни захоплювало дух од радості й бадьорого, молодого запалу.

Парада кінчилася в кінці дня. Стомлені й голодні батальйонерки повернулися до касарні, коли вже вечоріло. Пообідавши й діставши дозвіл, вони розійшлись хто куди.

— Підемо? — спитала Франя-Чорнявка в Жанни. — Погуляємо там і переночуємо. Тьотя Соня прийме нас дуже добре.

Жанна трохи вагалась. Це було дуже цікаво і разом з тим дуже дивно йти в таке непристойне місце, куди ходять лише чоловіки.

— Ходім, Жанно! — сказала Таня Дорова. — Я зовсім не боюсь! Ми ж тепер солдати — чоловіки!

— Вам нічого боятись! — сказала Корзухіна. — Ніхто з відвідувачів вас не зачепить.

— Пішли, пішли!.. Струнко!.. Рівняйсь!.. Кроком руш!.. — закомандувала Франя. — Ну чого стали?.. Ходім!

Франя, Поля Максимова, Корзухіна, Таня Дорова й Жанна, останні дві, трохи повагавшись, пішли до сальону тьоті Соні.

Світлий вечір розгорнув свої білі крила над Петроградом. Білі ночі, що вже були налякані літом, що надходило, ще відчувались у

повітрі. Над мостами через канали, поміж будинками заплуталась рожева туманна димка, обгортаючи все своїми романтичними обіймами. Місто російських царів з своїми стрункими й суворими будинками навіювало трохи містичне почуття. У глибоких тінях від будинків у парках, де привидами білили античні статуї, сиділи закохані парочки. І ніхто не міг би навіть подумати, що лише в кількох сотнях верстов од міста відбувається жахлива війна, гучно грюкають гармати й торохкотять кулемети. Тут у тінях будинків, серед дерев парків було тихо й містично.

Будь-який самогубця міг би підійти до мосту і спокійно кинутись у темну воду каналів, розв'язавши цим будь-яку свою світову проблему і це теж нікого б не потурбувало, як і сама війна. Темна вода каналів так само спокійно плюскала б далі й рожевий туман над мостами урочисто розгортав би свою білясту мантію. Свіжий, бадьорий вітер з Балтицького моря приніс би свої солонкуваті пахощі, що лише морякам могли б розповісти, що там далеко на довгих хвилях гойдаються хижі підводні човни та димлять мужні крейсери.

Компанія батальйонерок весело йшла вулицями міста. Дівчата сміялись, коли схвильовані їхнім видом чоловіки частували їх заялосеними компліментами. Батальйонерки, що були зв'язані родинними вузлами з сальоном, оповідали смішні анекдоти й наспівували модні романи.

Так дійшли вони до двоповерхового будинку, що стояв у кутку площі. На порожній площі будинок здавався чорним, самотнім і закинутим. Жанна навіть здивувалась, коли вони всі спинились коло нього, і Франя-Чорнявка потягнула за ручку дзвоника.

— Тут же ніхто не живе! — сказала Жанна.

— Зараз побачиш! — відповіла їй Франя-Чорнявка.

І справді, за кілька хвилин їм одчинив двері якийсь кремезний дядько, що йому б личило виступати десь у цирку, згинаючи рейки.

— Це ми, дядя Саша! — проверещала тоненьким голоском Поля Максимова.

— Проходь! Проходь! Бачу!.. — привітливо відповів тип.

Батальйонерки поодиноці зайшли до темного коритару.

Темними проходами вони дійшли до дверей, що крізь них доходили звуки музики. Двері прочинилися й вони, засліплені електричним сяйвом, побачили на порозі гладку жінку, одягнуту в модне вбрання з стрічками, що уважно розглядала їх.

— Тьотя Соня! — скрикнула Франя. — Невже не признаєте своїх?..

І вона потягнула за руку гладку жінку до залі, силкуючись станцювати з нею якогось танця і весело сміючись.

— Заходьте, солдатики, заходьте! — запросила грубим чоло-

вічим голосом тьотя Соня батальйонерок.

Привітавшись з усіма, вона пішла до інших кімнат, скликаючи своїх дівчат. Поволі з кімнат повиходили дівчатка різної масти в рожевих, біленьких, блакитних спідничках, з голими руками, та з величезними вирізами на грудях. Жанна, стримуючи подих, дивилась на них. Ось вони, ці героїні, що розважають чоловіків. Жанна була трохи розчарована, вона не уявляла собі, що вони такі прості та звичайні. В них мусило б бути щось коварне та куртизанське — на думку Жанни.

— Солдати! — розчаровано промовила одна з дівчат.

— Ха-ха-ха! — голосно розсміялись батальйонерки. — Олько, Женю, невже не пізнаєте?.. І ти, Наточко?..

Дівчата веселою групою оточили батальйонерок і з вигуками здивування потягли їх у глиб залі.

Там у кутку, коло піяніна, що на ньому грала гладка і вже не молода дівчина, за столиком з пляшками сидів п'яний купчик і щось собі підспівував, силкуючись встати і дотягнутись до піяністки.

— Тьотя Соня сказала, що сьогодні всіх частує! — повідомила одна з дівчат.

Дівчата за допомогою батальйонерок зсунули кілька столиків і незабаром на них з'явилися смачні наїдки, вина й цукерки.

Батальйонерки взяли живу участь у гулянці, вони, як чоловіки, посадовили собі на руки дівчат у коротеньких спідничках і, весело розмовляючи, пили вино. Трохи сп'яніла Жанна сіла коло піяніна замість попередньої гладкої дівчини і батальйонерки, підхопивши своїх подружок, почали крутитися у вальсі по залі.

П'яний купчик, побачивши коло піяніна дівчину в солдатському костюмі, спочатку протер собі від здивування очі, а потім схвильований таким незвичайним явищем поліз до неї цілуватися. Жанна кинула грати й почала відбиватися від нього. Батальйонерки й дівчата здивовані, що гра увірвалась, побачили цю сценку і кинулися на допомогу Жанні.

Франя-Чорнявка перша підбігла до купчика і за комір відтягнула його від Жанни. Вона була розлютована. До її Жанни, до цієї чистої дівчини, що її вона обожувала, посмів причепитись цей купчик.

— Ах ти, мерзотнику!.. Падлюка!.. — і два гучні ляпаси пролунали в залі.

Батальйонерки сильними руками підхопили купчика й, нагородивши його стусанами, викинули до коритару. Останнє, мабуть, проробив відомий усім дядя Саша.

Франя обійняла Жанну і заспокоювала її.

— Жанно, моя дуся, він сильно тебе налякав?..

— Ні, нічого!.. Тільки він противний!..

Франя, заспокоюючи, пестила Жанну. В її серці мілітаризованої повії поволі спалахнула гаряча любов до цієї прекрасної дівчини з бронзовим кучерявим волоссям. Почуття собачої відданости прокидалось у всьому її естві, коли Жанна посміхалась її своєю осяяною посмішкою.

VIII

Поема про клаптик паперу

Жанна одержала від Стефана Бойка листа.

Сірий, забруднений клаптик паперу з кривими літерами від хемічного олівця, затаврований печатками пошт і пальцями листонош, героїчно пробившись крізь верстви простору, приніс лише кілька десятків слів. І ці слова він ніс з таким напруженням, наче ніс цінний скарб, дорожчий за перлину, дорожчий за діамант.

Жанна прочитала листа. Він приніс печальну звістку про смерть Муславського. Кілька сумних хвилин пережила Жанна, може навіть витерла пахучою хусточкою несподівану сльозу, але незабаром, під дзюрчання днів, вона забула про цю подію, забула і про лист, залишивши його на столику в своїй кімнаті, яку проміняла на сіре повітря касарні.

Клаптик паперу лишився лежати на столі, як забутий герой. Цього героя зустріли з честю, але забули про нього за кілька хвилин. Він навіть не встиг розповісти про те, що знав.

Лист. Це звучить, як весняний грім, що несе з собою пахощі зливи, які змішуються з пахощами людськості і стуком листоноші в двері. Це звучить, як несподівана щирість, як радість, як пересторога.

Лист, — шматочок забрудненого паперу, папірус, пронизаний пахощами століть, черепок з дивовижним гієрогліфом, знак, — він викликає цікавість, захоплення, гордість. Слово лист звучить так само гордо, як слово людина. Лист — це ознака людськості, це паспорт на звання людини.

Чотирикутній клаптику паперу, господарю часу, тобі вклоняються віки! Кур'єри, лицарі, листоноші — твої підданці. Морські пароплави, крилаті кораблі, експреси, аеропляни, — твоя всемогутність. Скільки тисяч рук торкається твого білосніжного одягу, який тягар простору лягає на твої груди!..

Разом з кострубатим гієрогліфом слова, ти приносиш з собою пахощі подій, обрії степів, гір та океанів. Мапа землі — твій шлях і дзюрчання часу — твій рух. Ти володієш почуттям людини сильніше за будь-яке мистецтво. Радість, сум, обурення і здивування — це струни, натягнуті рядками літер на деку листа.

Лист Бойка лежить на столі, в кімнаті Жанны. Навіть цікава

покоївка не чіпає його. Лист, створений під музику війни, лист, що чув удари гармат і постріли рушниць, що чув скрип військових возів, ритм пошт і рух поїздів, не встиг розказати Жанні все, що він бачив.

Між його рядками, що написані хемічним олівцем, просвічують знайомі обличчя людей, краєвиди обривів і рух подій, за кожним словом таїться ціла подія й безліч переживань. Вони розсувають будівлі літер і випинаються в простір. Чути тиху розмову й видно постаті дієвих осіб. Сірий весняний ранок хмарним небом звис до самого обриву. Обережно розсуваючи куці й провалюючись в ями, що вириті вибухами набоїв, в сірих шинелях, що нічим не відрізняються від кольору піску та глини, продирається до німецьких позицій розвідка. Вона мусить простежити рух супротивника й, коли буде можливо, обстріляти передові пости. Це дуже важке й страшне завдання; тут несподівано змушені вороги можуть віч-на-віч побачити один одного.

Стомлені солдати на кілька хвилин лягли в кущах, щоб відпочити. Їм часто доводиться лізти, йти, пригинаючись до самої землі, й це сильно втомлює навантажене зброєю тіло.

Сльозкін, лежучи на животі, якось умудрився витягти кисет і скрутити цигарку. Він запалив її, затагся й випустив вгору цілий сувій диму.

— Не кади, як паротяг! — говорить йому Бойко, що лежить поруч. — Нас можуть помітити!..

І Сльозкін, який в захопленні від тютюнового диму забув про небезпеку, починає пускати дим у пісок. Коли б дим був матеріальніший, Сльозкін викопав би ямку й закопував би його в неї. Торока й Зеленко, що скоцюрбилися у ямі, теж закурили. Тютюн трохи заспокоює. Вони не хтять позбавляти себе цієї насолоди, бо тут однаково небезпечно, курити чи ні.

Муславський, що лежить трохи спереду, обережно розсунув куці й вдвляється в сірий краєвид кущів, ям і горбів. Покищо ніде непомітно ніякого руху, але це не відкидає того, що там спереду за кущами так само лежать і курять свій тютюн німецькі солдати й теж напружено вдвляються в цей безрадінний краєвид.

— Нічого не видно! — говорить Муславський.

— Тут така місцевість, що людина може сховатися, як крит, — тихо відповідає Торока. — Я б тут пролежав цілу війну!..

— Пропали ми, хлопці, Стер'ятніков зажене нас у гроб, — вголос закінчує якусь свою думку Зеленко.

Зеленко не помиляється, всі його товариші відчувають, що навряд, щоб вони вернулися цілі з цієї розвідки. Вони загинуть усі, або в кращому разі лише хтонебудь з них повернеться назад. Вони нарвуться на німецький роз'їзд або секрет і тоді доведеться битися до останнього.

Голуб'ятников добре зважив, де він зможе, нарешті, позбутися крамольників, що розкладають армію. Це один з радикальніших його способів розправлятися з солдатами. Огонь німецьких рушниць, на його думку, може прохолодити будь-яку гарячу голову. Голуб'ятников — офіцер, що підтримує дисципліну. Це дегенерат, він має свою традицію, за ним стоїть ціле покоління такихож дегенератів, дворян, що створюють обличчя всієї російської армії. Він один з небагатьох, що дбає за примхливу честь старовинної, заіржавілої в музеях зброї. Шпіцрутени і мордобій — його катехізм, що його вже порушив машинізований час. І Голуб'ятников вишукує інших способів, щоб примусити слухатись свою армію, це гарматне бидло, до якого він не має ніякої поваги.

Бойко роздратований. Він лежить під кущем і не страх, а роздратовання, що він буде вбитий, в цій військовій операції, хвилює його. Він висловлює свої почуття Муславському і той співчуває йому й заражається його настроєм, як динамітний льох, що детонує на близький вибух.

Вони обидва обурені. Їм огидно вмирати з примхи Голуб'ятникова за його розхристану й дурногололу батьківщину. Таке ж, мабуть, відчувають індуси, що служать в англійській армії. Ціла культурна нація, що несла європейську освіту в Азію, тепер підібгана смердючим чоботом російського самодержавства. Україна — нещасніша з колоній, бо її посіли некультурні варвари, яких вона колись учила абетки. Хто звільнить її синів від тієї темряви, від вогких павучих обіймів, що несуть з собою брутальні завойовники? Лише татарське ярмо можна порівняти з тим ярмом, бо воно брудне й не несе з собою ніякої культури. Воно несе з собою культуру пригноблення, дресировки й випікає з м'ясом будь-яку свіжу думку.

Невже Бойкові й Муславському доведеться загинути за це ганебне колоніальне ярмо, як гинуть тисячі їхніх братів українців? І ця нестерпуча думка страшніша за самий страх фізичної смерти. Вона дратує й підбадьорує Бойка й Муславського до боротьби й життя, вона лякає їх, що вони загинуть тут, не виконавши покладеної на них місії.

Війна. Сіре, безрадісне поле, вкрите кущами й продірявлене ямами від вибухів набоїв, лежить перед ними. Це поле сумне й безрадісне, як безрадісне обличчя війни. Настирлива ідея володіє розумом людей — вони не хтять умерти, вони хтять вийти цілими з цієї гарматної трясовини й розправитись з тими, хто послав їх сюди. Над ними біжить час, як летять хмари. Вітер посвистує в піску, як свистить солдат, що вийшов з касарні погуляти.

Десь одноманітно, як метроном, вистукує кулемет, але це метроном, що збожеволів, захворівши на хворобу швидкості. Наче косою підкошує кущі, коли кулемет випадково погляне своїм

каламутним оком в їхній бік.

Розвідка посувається далі. Люди стали зайцями. Вони перебігають і переповзають від куща до куща, з ями до ями, вони завмирають і прислухуються. Їм здається, що їхні вуха ростуть від цього напруженого прислухування. Шкода, що не можна помахати вухами, як ними махає слон, щоб збутися від цього неприємного почуття.

Муславський і Бойко повзуть вперед, за ними ще три солдати. Годинники їхніх сердець дають перебої, накручена пружина нервів зривається. Рушниці міцно стиснуті в руках і пальці щохвилини можуть викликати грім пострілів. Всі вдивляються вперед. Очі болять, вони червоні від вітру і піску. Пісок неприємно хрумтить на зубах, він муляє в чоботах і повзе по мокрій спині під сорочкою.

Там далі лісок і в цьому ліску на них може чекати несподівана смерть, що гучно вирветься з десятків рушниць і покладе їх тут на перині цього піскуватого поля.

Між останніми кущами й ліском — долоня чистого поля. На ньому можуть обстріляти з усіх боків. Його треба або швидко перебігти, згинаючись до самої землі, або обережно переповзти, але на те й на те потрібна нова енергія, що її вже бракує.

Це розвідка, що зветься розвідкою у безпосередньому стиканні з ворогом, — через те треба набратися нових сил перед тим, як знову рушити вперед.

— Відпочинемо трохи тут під кущами! — каже Зеленко і стомлено простягається на землі.

Всі простягаються на землі, як і він, але раптом Сльозкін тихо скрикує й хапається за рушницю.

— Кіннота!

Кінна розвідка німців, несподівана, як землетрус, маревом відокремлюється від ліска. Треба протерти очі, щоб повірити, що це не омана. Тихо й несподівано кілька вершників вилітає з лісу і мчить у бік солдатів, що лежать під кущем. Ця кіннота здається такою нереальною й облудливою, що можна подумати, що її створив сон, що її створила містична й химерна уява якогось символіста.

Кінна розвідка ворога вже зовсім близько. Треба негайно обстріляти її, поки вона не налетіла й не втоптала в пісок тіла людей. Треба негайно її спинити.

Солдати хапають рушниці й гарячково стріляють майже навмання. Але вже трохи пізно, кінна розвідка вже перед очима. Лунають постріли й крики наляканих людей. Коні стають диба й повертають свої коричневі й чорні тулуби.

Муславський підводиться з землі на ввесь свій зріст, розмахується й кидає наперед себе гранату. Граната рветься з глушним

грюком, вона збиває з ніг і сліпить очі.

Німецькі вершники збиваються в гурт. Коні падають і тягнуть за собою людей. Вони завертають назад до ліска, хапають карабіни й, одстрілюючись, утікають.

Бойко бачить, як раптом сіріє обличчя Муславського. Він, тримаючись рукою за груди, важко сідає на землю.

— Що з тобою? — скрикує Бойко.

Муславський з хрипким стогоном лягає навзгак на землю і скочується на бік. Його пальці, що вхопилися за бік грудей, вкриваються кров'ю. Бойко кидається до нього, але Муславський лише стогне, трохи похитуючись тілом з боку на бік.

Раптом з усіх сторін вибухає стрілянина. Стріляють з рушниць, з кулеметів і з маленьких шанцевих гармат. Набої рвуть землю й шматують кущі. Маленька група солдат оточена вогнем з усіх боків. Як потурбований осиний рій, дзижчать кулі і розлютовано кашляють гармати.

— Назад! — кричить Сльозкін. — Назад!..

Але, щоб бігти назад до своїх, треба кинути Муславського. Він не може підвестись, він лежить і лише хрипко стогне.

О, дружбо, ти розриваєш серце, як шматок ганчірки, коли вмирає друг! Ти зціплюєш вуста і спиняєш кров. Тіло холоне і вкривається потом, як скло під подихом. Спиняється розмірений біг думок і думки, як бідні мандрівники, повертаються назад, що їх чекають спогади й зруйнована оселя. Там кожний крок нагадуватиме твоє веселе обличчя й тепле слово, дружбо! Яким ножем, якою лянцетою вишкребеш накреслені тобою лінії? Нові зморшки ляжуть на чоло й нові думи обтяжуть голову. Срібна стрілка прониже волосся й сум легким шаром намулу відстоїться в грудях.

— Назад! Назад!

Вибухи набоїв наближаються. Бойко напружує всі свої сили й підіймає з землі Муславського. Торока допомагає звалити його на спину Бойкові. І Бойко, згинаючись під тягарем друга, несе його вперед, як грішник несе свій тягар перед лицем Страшного Суда в картинах клясичних майстрів.

Тільки це не картина. Бойка оточує смертоносний огонь гармат і кулеметів і тут дійсність страшніша за фантазію фарб. Бойко важко, але вперто ставить ногу, він іде, як вигнанець з раю, що на нього послано огненний дощ.

— Іра!.. — стогне Муславський.

І це ім'я пекучим болем пронизує все тіло Бойка. Він ще більше згинається під своїм тягарем, що важчий за тонни найстрашніших гріхів.

І-ра! І-ра-ра! Ра-ра!..

Сурмлять набої свою божевільну пісню. І ці сурми туманять голову, розбивають її молотом вибухів.

— Іра!.. — стогне Муславський.

Новітнє пекло, що його вигадали самі люди, оточує солдат, що несуть тіло пораненого друга. Огонь жалю спалює серце Бойка і цей огонь пекучіший за огонь набоїв.

Їх охороняє всемогутній випадок, закономірний, як хода історії. І вони непошкоджені виходять з огневого дощу.

Бойко обережно кладе тіло Муславського на землю. Він уже не стогне й не ворушиться. Посіріле обличчя його приховує риси страшного болю.

О, дружбо, ти розриваєш серце, як шматок ганчірки, коли вмирає друг!..

Простір скупчується, конденсується й зсувається з будівлі літер. У рухові трансформації зникають події й обличчя героїв. Вони входять назад у лист Стефана Бойка, що лежить на столику в кімнаті Жанни.

Клаптик паперу, як забутий герой, який зробив усе, що міг, лежить на столику. Він лежить тут, як лежать останки героїв у пантеонах нашої землі.

ІХ

Поїзд Ероса

Двері вагону відкриті. Жанна сидить на підлозі в дверях вагону, спустивши ноги, і вона бачить, і відчуває, як під ними швидко мчить залізничний насип і стукотять колеса. Поруч з нею сидить Франя Чорненко й інші батальйонерки; їм тісно сидіти в цьому проході, але весело. Вони дивляться на ліси, на поля, на озера, що швидко біжать назад. На обрії іноді з'являється вітряк або дзвіниця далекого села й вони крутяться перед ними, як красуні, що пишаються своїми прикрасами перед сватами, доки не зникають за лісом або горбами, що між ними несподівано пролітає потяг, створюючи ввесь час нові краєвиди й вриваючись у нові обрії.

Вагон повний батальйонерок; дехто з них лежить на дерев'яних лавах, що двома поверхами стримлять у військових вагонах, і сплять, дехто грає в карти й палить цигарки, як справжні солдати, дехто наспівує, бо нічого робити.

Військовий поїзд з простими червоними вантажними вагонами, що в них раніш возили коней, корів і різний вантаж, повний батальйонерок та амуніції. В середині поїзда причеплено кілька клясних вагонів зеленого кольору. Це пульмани для офіцерів та вищого командування.

Поїзд мчить крізь ліси й поля на фронт, туди, де гармати й кулемети жеруть людей. Це транспорт війни, він годує її люд-

ським матеріалом і в теперішньому своєму маршруті везе нову порцію людей з найніжнішим м'ясом та шкірою. Війна, ця потвора, канібал, що живиться людським м'ясом, ще ніколи не мала такого подарунку, що його везе цей поїзд.

Після бородатих сибіряків, вусатих українців, чорнявих грузинів, татар, фінів, латишів війна одержить партію російських жінок по кілька примірників всіх видань та ґатунків. А жінки в солдатських уніформах навіть не думають про це, вони безтурботно гойдають ногами, їдять цукерки й палять цигарки, оповідаючи різних інтимних історій з свого жіночого життя.

Франя Чорненко обійняла правою рукою Жанну й вони сидять на дверях, спустивши ноги, гойдають ними в повітрі й дивляться на краєвиди, що їх перед ними розгортає поїзд. Тані Дорової серед батальйонерок немає; їй набридло військове життя й перед самим виступом на фронт вона дипломатично захворіла. Ходити по Петрограду в солдатській уніформі й дивувати перехожих це ще так-сяк, але їхати в вантажному вагоні на фронт — це вже менш цікаво, і Таня Дорова та ще кілька батальйонерок залишились у Петрограді.

Ні одна людина не може жити без товариства. Людина почуває себе тоді самотньою й навіть може захворіти. Жанна Барк потоваришувала з багатьма батальйонерками, але найближча подруга її тепер Франя Чорненко.

— Як ти потрапила, Франю, до батальйону? — питає Жанна.

— Це вийшло зовсім випадково. Я навіть не знала, що такий батальйон існує. У тьоті Соні вимагали кількох дівчат до батальйону, загрожуючи їй різними утисками. Я, Корзухіна й Поля Максимова самі згодилися йти до батальйону. Мені вже дуже було набридло в цьому сальоні, що ввечорі чоловіки, вино... Коли я вільна й сама вибираю собі чоловіків, коли вони мені подобаються — це інша справа. Це приємно. Але коли доводиться брати тих, хто сам до тебе підійде, або навіть сам вибере... це дуже набридає... Мені сказали, що в батальйоні нас годуватимуть, платитимуть нам гроші й ми будемо зовсім вільні. Це єдине, що спонукало мене йти до батальйону. В мене не було можливости вибирати, це було краще, що я могла вибрати.

— Ну а тепер тобі хочеться воювати?..

— Воювати?.. Ні, мені не хочеться воювати! Я хтіла б добре, мирно десь жити. Працювати!..

Франя трошки замріялась.

— Ах, як ти не розумієш?.. Коли німці руйнують батьківщину, коли вони, розбійники, нищать усе!.. Невже ти не хтіла б помститися?.. Невже ти не хтіла б стати героїнею, зробивши будь-який відважний вчинок, щоб усі про нього говорили?.. А перемога?.. Хіба ти не раділа б, коли б ми перемогли німців?..

— Коли я жила коло Варшави, там було багато німців. Це хороші спокійні люди. Кращі за поляків! Швидше наших можна назвати грабіжниками! Коли ми тікали з біженцями від Варшави, то найбільше нам діставалося од козаків і жандарів. Оці грабували й відбирали все, що можна. Знущалися й били нагаями. Німці багато лиха наробили, алеж це війна. Особливо багато шкоди роблять гармати; вони руйнують усе, будинки, церкви, дороги!.. Я розмовляла з солдатами. Вони кажуть, що воювати дуже тяжко й нашим і німцям. Не було б війни, ми всі б собі мирно жили.

— Ти була біженкою?.. А як ти?..

— Ти хочеш спитати, як я потрапила до тьоті Соні?..

— Ні, я так!.. Коли тобі неприємно, не говори!.. не треба!..

— Я тобі розкажу, це дуже проста історія!.. Багато дівчат так потрапили в різні місця...

Жанна Барк, шляхетна професорова донька, та Франя з своєю дивовижною біографією повії розмовляли, обійнявшись, як сестри. Чи могли вони навіть у мріях уявити собі це знайомство й цю дружбу? Вередлива, гордовита фантазерка Жанна й проста дівчина Франя були витвори різних клас суспільства. Військовий одяг простого солдата стер цю різницю між ними й тепер вони були рівні, тепер вони майже сестри, подруги, що плакають у своїх серцях лише різні почуття й інакше сприймають оточення.

Поїзд біг, вриваючись у все нові краєвиди. І Жанна в своїй уяві відтворювала мертві географічні місцевості, що їх вона виховала в себе в школі, вивчаючи географію. Тепер ці краєвиди були живі, соковиті, напоєні повітрям і швидким рухом поїзду. Після веселих білих хаток України, жовтих і чорних зораних полів, після блискучих світлих річок і до нудоти блакитного неба, що до нього так звикла Жанна, вона бачила смарагдову, аж синю зелень лісів і трави, небо, здебільшого хмарне, що звисає над саму голову або дивовижно клубочиться на обрії, утворюючи цим свій особливий кольорит. На зеленому тлі лісів виникали чорні села, що роблять краєвид трохи диким і сумним. Дерев'яні чорні хати, вкриті вже почорнілою соломою, аж надто відрізнялися від білих українських хат. Річки з чорним торф'яним дном, від чого й вода в них спочатку здається чорною, часті озера, чорні хати й темний колір зелені, круглясте каміння, що розкидане скрізь по полях і лісах, — це все було для Жанни нове й небачене. Скрізь, куди не дивилася Жанна, було дерево: дерево рубане, різане, пиляне, стругане. Дерево в стосах на землі, дерево на платформах вагонів, дерево в плотах. Дикі хащі лісів голосною луною повторювали гуркіт поїзду й це створювало ритми своєрідної музики шумів.

Дівчата й не помітили, як вони замірялись під цю музику.

— Ну? — відірвалася Жанна перша від своїх мрій.

Франя Чорненко все ще заміряно, але з запитанням подиви-

лася на неї.

— Гаразд, — хитнула вона головою, — я тобі розповім!.. Але це скучна історія, і в ній нічого цікавого ти не знайдеш. Ви, чесні дівчатка, звикли дивитися на нас, як на якихось дивних, але цікавих жінок, що з своєї примхи зваблюють чоловіків і провадять авантурне життя. Я теж колись думала так!..

— Це вірно, я навіть боялася їх, але...

— Але ти побачила, що вони інші, ніж ти думала! — усмінулася Франя.

— Пробач, Франю, це така делікатна річ!..

— Делікатна?.. Це брутальна й паскудна річ. Скажи, Корзухіна, тобі подобається бути курочкою?..

— Сама ти курочка! — відмахнулась та. — Я тепер солдат батальйону смерті!..

— Ей ти, амазонко! — закричала Волощенко, що лежала в вагоні на лаві. — Скоро буде станція?.. Ох, мені вже боляче, лежати на цих дошках!..

— Пора вже звикнути, хоробрий солдатику!..

— Це важка й погана річ! — казала далі Франя, не звертаючи увагу на розмови інших батальйонерок. — Я б з охотою була б не тільки солдатом, а чим завгодно. Жила я під Варшавою з матір'ю та братом, батька вже давно не було. Була в нас своя хатка, город, і ми собі господарювали як могли. Жилось непогано. Брат почав уже ходити до школи. Почалася війна і все зруйнувалось. Треба було тікати від німців. Спочатку ми всі хтіли залишитися — у нас не було родичів, не було куди тікати, але всі говорили, що німці гвалтують жінок, убивають дітей, розстрілюють мирну людність. Я досі ще шкодую, що ми послухалися й не залишились на місці. Тікали всі, і ми з ними. Дороги вкрились біженцями, возами з різним майном. Жінки, діти, старі й молоді цілими валками вкрили дороги. Скрізь голод, нещастя, руїни!.. Німці так швидко наступали, що нам доводилось проходити через зруйновані гарматами села та містечка. Тут уже справді був жах! Крім козаків і жандарів, що підганяли нас, грабували й знущалися з біженців, ми довго не зустрічали ні одного спокійного містечка. Коли проходило військо, нас зганяли з дороги й ми по кілька день стояли на місці, або йшли ровами та канавами. Доводилось голодувати й незабаром мати, не витримавши цього жаху, захворіла...

— А хіба біженцям не допомагали?.. Я сама брала участь у кількох базарах на допомогу біженцям! — спитала Жанна.

— Допомагали, але це вже потім! — з іронією в голосі відповіла Франя. — Я далі розкажу тобі про цю допомогу. Мати не витримала такого життя й померла. Нікому було лікувати. Тоді вмирало дуже багато людей. Їх так і закопували десь коло дороги.

Це було вночі. Ми зупинилися коло села, що палало всю ніч. Його підпалили наші, щоб не віддати німцям. Було дуже страшно. Цієї ночі померла мати. Брат дуже плакав і кричав, я боялась, щоб з ним чого не сталося. З Борею — так звуть мого брата — ми вже вдвох потрапили до Петрограду. Жили ми дуже погано, в бараках, видавали нам пайку: хліб та обід із загальної кухні. Оце й була допомога біженцям... Потім нас стали посилати на роботи: мити підлоги, прати білизну... Але й це тривало недовго. Біженці розлізлись по родичах, познаходили собі діло, а за решту забули. Минув деякий час, до війни звикли і нами перестали цікавитись. Багато жінок і дівчат, щоб прогостуватись і прогостувати сім'ю, пішли на вулицю. Нарешті, Боря застудився і захворів. Я спочатку билася, як могла. Незабаром надійшла така скрута, що й мені довелося йти на вулицю. Я довго не зважувалася на це, але нічого було робити, та й мої сусідки переконували мене, що в цьому нема нічого страшного і що, коли я не буду лікувати Борю, він помре. Я пішла... Я довго ходила вулицями. Треба було самій зачіпати чоловіків і я ніяк не зважувалась цього зробити. Було вже пізно, коли я побачила молодого й дуже симпатичного чоловіка. Він мені сподобався і я, зціпивши зуби, відважилась його зупинити. Я не пам'ятаю, що я йому говорила, але це було, очевидно, щось жалісне і смішне. Він, мабуть, зрозумів, що це цікавий в його практиці випадок і ми з ним провели ніч. Він був дуже симпатичний і це не залишило в мене поганого вражіння. Коли б не думки про хворого Бориса, я б навіть почувала себе зовсім добре. Коли ми розходились з ним, він сам дав мені гроші. Але вони незабаром вийшли і мені знов довелося йти. На цей раз це було дуже неприємно. Коли я повернулась, Бориса вже не було, — його забрали до шпиталю. Він видужав і з шпиталю потрапив до дитячого притулку. Брати його до себе, щоб він голодував, я боялась і він залишився там. Я навіть не признавалась до нього, бо мені б його тоді повернули силоміць. Вони брали лише дітей, що нікого не мали з родичів. Я через людей довідувалась, як йому живеться. Йому було добре, і я перестала турбуватися ним. Ходіння вулицями незабаром стало звичкою. Я лише дуже боялась заразитись, — це й привело мене до тьоті Соні. В неї хоч і було зручніше, як виявилось потім, але від неї вже не можна було видертись... А тепер я вільна пташка!.. — веселим вигуком закінчила своє оповідання Франя. — Може, після цього батальйону мені дадуть якусь роботу, тоді я заберу до себе Бориса й ми заживемо з ним!..

— Ти, мабуть, тепер ненавидиш усіх чоловіків? — спитала Жанна. — Дивитись на них не можеш?..

— Ха-ха! — Яка ти наївна, Жанно! — розсміялась Франя. — Навпаки, коли гарний молодий чоловік, я з великою охотою дивлюсь на нього!.. Особливо тепер, коли я вільна й можу виби-

рати собі, хто мені подобається, й не для того, щоб узяти в нього кілька карбованців! Тепер зовсім інша справа!..

— Я б на твоєму місці не могла б на них навіть дивитись!..

— Ти нічого не розумієш, Жанно! Жінка, яка спробувала, що таке кохання як слід... Розумієш?.. Зовсім!.. Вона ніяк, ніколи не відмовиться від нього! Це ж врешті дуже приємно!

— Але, мабуть, у малих порціях! — додала, сміючись, Жанна.

— Жанно, хіба ти ніколи не кохала? — запитала зацікавлена Франия, — хіба ти ще нікому не віддавалася?..

Жанна сильно почервоніла й деякий час не відповідала. Це було дуже одверте запитання.

— Кохала! — нарешті, зважилась Жанна. — Але це ніколи не доводилось до кінця... Розумієш?.. Ну, вже... майже... Але, я ніколи не дозволяла зовсім. Це мене страшенно потім дратувало. Я лаяла себе, але нічого не могла подіяти!..

— Це завжди так, — відповіла Франия, — спочатку це просто якось страшно! Треба раз відважитись і все! Тільки це треба робити з людиною, яка тобі дуже до вподоби!..

— Оце, мабуть, і стримувало мене!.. Я колись була дуже закохана, ще в гімназії, в одного вчителя, але я була тоді дуже маленька. А пізніше мої почуття до знайомих чоловіків далі флірту й бажання просто спробувати, що це таке кохання, не заходили. Це й заважало мені.

— Нічого, ще встигнеш! — засміялась Франия.

Перед ними промайнув семафор і незабаром вагони захитало на стрілках. Поїзд під'їхав до якоїсь маленької станційки й зупинився. Жанна, Франия й інші батальйонерки з усього поїзду висипали на колію. Їм усім захотілося трохи прогулятися після їзди на твердих дошках.

Станція була маленька й стояла в самому лісі. Високі сосни оточували її з усіх боків. В один і другий бік рівною смугою блищала колія, але вона зникала в лісах. Величезний ліс стіною оточував і станцію й поїзд.

Вже давно минув час обіду й батальйонерки були голодні; але, крім суниць, на станції вони не знайшли нічого. Кілька селянських дівчаток і хлопчат продавали суниці, загорнуті в мішечки з березової кори. Вони здивовано й трохи перелякано дивилися на жінок у солдатських уніформах.

Поїзд стояв довго й деякі батальйонерки пішли до лісу збирати суниці. Жанна з Франею, обійнявшись, ходили по перону й з насолодою дихали свіжим лісовим повітрям. Раптом вони помітили, як з клясного вагону зійшло двоє молодих офіцерів. Один був підпоручник, а другий прапорщик. Цей був симпатичний і гарний. Жанна й Франия спинившись на хвильку, розглядали їх. Обидва були молоді й цікаві. У прапорщика було ще зовсім безусе

обличчя, що нагадувало лице гарненької дівчини.

Офіцери пішли до перону. Коли вони проходили повз батальйонерок, вони думали, що ті віддадуть їм честь, ставши струнко, але Жанна і Франя безпричинно голосно розсміялись, обіймаючи одна одну. Офіцери зацікавлено поглянули на них і зайшли до будинку станції.

— Той "прапор" ще зовсім молодий, майже хлопчисько! — сказала Франя.

— Він дуже симпатичний! — відповіла Жанна.

— Він тобі подобається?.. Подобається?.. Да?.. А мені більш до вподоби підпоручник. У нього такий мужній вигляд. Ха-ха!..

— Вони обидва молоді... Але... Диви-сь!.. Дивись!..

Франя подивилась у той бік, куди показувала Жанна. Обидва офіцери вийшли з будинку станції й дивились в усі боки, очевидно, розшукуючи очима серед батальйонерок Жанну і Франю. Нарешті, вони їх знайшли й їхні погляди зустріли погляди батальйонерок, що, зупинившись край перону, дивилися на них. Жанна і Франя знову весело засміялись. Офіцери почервоніли й, набравши відразу серйозного вигляду, пішли до вагону. Прапорщик у самому вході до вагону не витримав і, посміхаючись, поглянув на них. Франя зробила йому привітний рух рукою.

— До побачення, пане офіцере!..

Обидві батальйонерки знову пройшлися вздовж поїзду, поглядаючи на офіцерські вагони. Повертаючи назад, вони зустріли Корзухіну та Волошенкову.

— Слухайте, дівчатка, ви не чули, коли нам подадуть обід?.. Ми вже їсти хочемо! — спитала Корзухіна.

— Бідненькі, — пожаліла їх Жанна.

— А вже пора, — сказала Франя, — я теж їсти захтіла!..

— Онде вийшла з вагону Бочкарьова! — помітила Корзухіна.
— Піді спитай!

Волошенко підбігла до Бочкарьової.

— Ну що?.. — спитали її батальйонерки, коли вона повернулась.

— Вона каже, що зараз буде велика станція й там нам дадуть обід. Але вір цій паскуді, вона, мабуть, нализалась там з офіцерами шампанського, так їй тепер байдуже!

— Сіда-ай! — раптом почули вони команду.

Паротяг гучно заревів і ліс повторив його сотнями лун. Батальйонерки побігли до вагонів. У лісі залунали крики і всі батальйонерки, що збирали суниці, кинулися бігцем до поїзду. Але поїзд не відходив. Паротяг дав ще кілька гудків і, коли всі батальйонерки розсілися по вагонах, він вирушив зі станції.

Поїзд ішов на фронт у напрямку до станції Молодечно. Він

довго стояв, і на маленьких і на великих станціях. На великих станціях, де були військові харчувальні пункти, батальйонеркам видавали обід та гарячий сніданок або вечерю. Поїзд посувався до фронту дуже поволі й батальйонерки нудились у своїх вантажних вагонах.

На станціях, де зустрічалися військові частини й довго стояв поїзд, вони незабаром знайомилися з солдатами та офіцерами, що спочатку зустрічали їх різними глузливими дотепами, а потім, коли доводилось вже прощатись, розставалися неохоче з привітними, теплими побажаннями.

Батальйонерки знаходили собі солдат і офіцерів до вподоби й весело проводили час в їхньому товаристві. Деякі з батальйонерок за старою звичкою навіть підробляли на цьому. Незабаром, через надто послужливий телеграф, уся залізниця на десятки верстов знала, що їде "бабський поїзд", з веселими дівчатами в солдатських уніформах. І солдати військових частин, що були розташовані на залізниці, заздалегідь готувалися до зустрічі дорогих гостей.

Еротичні розмови, що залунали у вагонах батальйонерок, якось надзвичайно хвилювали Жанну Барк. У неї несамохіть прокидалися дивні почуття, що їх раніше вона майже ніколи не відчувала. Вона вся розцвітала. Жанна відчувала, що в неї починає грати кров, як грає шампанське, і їй стало приємно й моторошно. Вона відчувала, як її молоде тіло наливається якоюсь силою, енергією, що її важко стримувати, що до болю наповняє її груди. І тоді вона починала сміятися без усякої причини, їй хотілося танцювати. Струнка постать і молоде безвусе обличчя прапорщика, що вона його бачила на станції, вставало їй в уяві й тоді вона щосили обіймала Франю.

— Він тобі подобається?.. Да?.. — питала Франя, помітивши якусь нервовість у поведінці Жанни.

— Хто? — наче незрозуміючи, говорила Жанна.

— Прапорщик!.. Він такий гарненький, як левинятко з зоологічного саду. Ми з ним познайомимось, хай звечоріє трохи! Жанна червоніла.

— Навіщо?.. Це зовсім зайве!.. Він мені не подобається!

— Чого ти боїшся, Жанно, ми ж їдемо на фронт!.. Нас може вб'ють там. Я обов'язково познайомлюся з моїм підпоручником. Ах, який він симпатичний!..

Вагання й сумніви терзали Жанну. Чому вона не може так просто ставитися до речей, як ставиться Франя. Може справді на фронті її вб'ють, а вона боїться віддатися прекрасному хвилинному почуттю. Він же їй до вподоби, цей прапорщик з обличчям дівчинки. Чому б їй не познайомитися з ним? Ах, коли б це був Бойко, вона не вагалась би більше. Любий Стефан із своїми

химерними поглядами, що втілювались у непохитні вчинки. Жанна пригадувала його трохи суворе задумливе обличчя, його нервову постать, що ніби так і звикла до небезпеки та переслідувань, і тоді прапорщик відходив на другий плян.

"От, коли б несподівано зустрівся денебудь з ним на фронті! — думала Жанна. — Але ж він на півночі, десь коло Риги, а ми їдемо на західній фронт. А може його вже немає?"

І від цієї думки Жанна блідла. Після смерти Муславського вона почала ставитися до війни серйозніше. Вона відчувала тепер, що там щохвилини може скоїтись багато сумних і непоправних подій.

Стефан, Стефан!.. Чому його тепер немає десь близько коло неї?.. Вона б так багато розповіла йому. Вона чомусь лише тепер зрозуміла, що лише Бойко, лише він міг би бути для неї її любим Стефаном. Лише б до нього пішла вона без всяких сумнівів та вагань.

"Стефано, Стефано... Де ти?.."

Вона раптом зрозуміла, що вона згадує Стефана Бойка надто вже часто. — Що це таке? — Її гордість обурилась. Невже вона має до цього Бойка якесь почуття?.. Дурниці! Прапорщик цікавіший. Вона обов'язково познайомиться з ним. Вона ж солдат і може поводитись, як схоче.

Вечоріло. Було літо і смеркалося дуже поволі. Вони проїхали вже кілька станцій, обідали й вечеряли. Батальйонерки полягали на лавах першого й другого поверху обличчям в середину вагону й дивились, як заходить сонце, як в лісах гущішає присмерк і під ніч оповідали смішних еротичних історій, що приємно дратували нерви.

Жанна замріяно лежала на лаві й дивилась на дерева, що миготіли в дверях вагону.

— Підемо? — спитала її Франя, що лежала проти неї в другій половині вагону. — Зараз буде зупинка й ми підемо пройдемось уздовж поїзду... Вони напевне вийдуть!..

— Алеж незручно зачіпати їх! — відповіла Жанна.

— От, ти побачиш!.. В солдатській уніформі поговорити з офіцером дуже легко. Я вже надумала, як це зробити.

Раптом вони почули, як загудів гудок паротягу. Поїзд підходив до нової станції.

— Ходім, зараз зупинка!..

— Може не варто!..

— Чого ти така боязлива?.. Це просто сором!.. Ходім!..

Поїзд став і Франя з Жанною зіскочили на колію. Станція була маленька й безлюдна. Стемніло і крізь розчинені двері вагонів на колію падали світлі плями від свічок. Світло сполохувало чорні тіні й вони порваними крилами билися об землю. У

вагонах батальйонерки готувалися на ніч і тому на станції й на коліях було зовсім безлюдно. Франя з Жанною пройшли до офіцерських вагонів. Там, немов чекаючи на них, уже стояв прапорщик і палив папіроску. Франя несподівано для Жанни, не даючи їй затримати себе, одразу заговорила до прапорщика.

— Пане офіцере, — сказала вона, ставши струнко й віддаючи честь, зовсім забувши, що вона без кашкета, — скоро вже буде фронт?..

Прапорщик посміхнувся й у відповідь дзенькнув острогами.

— А вам дуже хочеться на фронт?..

— Не так щоб дуже, а просто цікаво!..

— А вам? — запитав прапорщик у Жанни.

— Дивне запитання!.. — трохи схвильовано відповіла Жанна.

— Коли б мені не хтілось їхати на фронт, то я б не розмовляла з вами тут!..

Прапорщик зацікавлено поглянув на Жанну; він зрозумів, що з нею треба поводитись чемно. Ця дівчина, очевидно, була з інтелігентної родини. Прапорщик тепер уже зовсім захоплено дивився на обличчя й кучеряве волосся Жанни.

Раптом у дверях вагону з'явився вже знайомий їм підпоручник. Він сходами зійшов до них на колію.

— Познайомтесь!.. Це підпоручник Сергій Григорович Манзій.

Підпоручник, щось почувши в голосі прапорщика, увічливо дзенькнув острогами, сказав: — "дуже приємно" — і простягнув руку Франі, а потім Жанні. Жанна несамохіть дала йому руку і згадала чомусь Голуб'ятнікова. Цей підпоручник Манзій теж був Сергій Григорович. Жанні стало смішно. Всі поручники й підпоручники нагадували один одного.

— Чого ви посміхаєтесь? — помітив офіцер.

— Ви нагадали мені одного мого знайомого, поручника Голуб'ятнікова, він теж Сергій Григорович.

— А, Голуб'ятнікова! Знаю. Ми разом з ним вчилися.

Жанна подивилась на прапорщика, він просто не відводив від неї погляду.

— Який чудовий вечір! І, здається, буде місячна ніч... Ви далеко їдете?..

— Разом з вами до Молодечно! — відповів прапорщик. — А там невідомо.

— Сідай! — пролунала знайома команда.

— Виходьте на другій зупинці! — сказав прапорщик.

— Ми це влаштуємо! — сказав підпоручник. — Ви, панночки, йдіть тепер до вагону, а ми до другої зупинки налагодимо справу з вашим унтером Бочкарьовою.

Раптом загудів паротяг і дівчата, не прощаючись, кинулись бігцем до вагону. Батальйонерки, що були в вагоні, простягнули їм

руки й допомогли влізти.

— Що?.. .Познайомились з офіцерчиками? — запитала Корзухіна. — Я все бачила!..

— Ну, і язиката ти! — сказала Франя, помітивши, що інші батальйонерки сміються. — Уже всім розплескала своїм завзятим язичком!

— А, Жанна!.. Я від тебе не сподівалась, що ти така хоробра! — сказала Волошенко.

— Залиште! — заступилась Франя. — Чого причепились?..

— А підпоручник гарненький хлопець!..

До Жанни підійшов її кіт Агасфер, що став пушистим біло-сніжним красунчиком, і почав пеститися об неї. Жанна взяла з собою Агасфера й на фронт. Батальйонерки звикли до нього й тепер часто бавилися з ним.

— Твій Агасфер трохи не залишився на станції. Я ледве його докликалась! — сказала Снятко.

Жанна обійняла kota й стала йому дорікати. Так минув час до другої зупинки.

Коли поїзд спинився знову і Франя з Жанною збиралися вже вистрибнути з вагону, до них підійшов зі списком в руці підпоручник Манзій. Прапорщик присвітив йому електричним ліхтариком і підпоручник став викликати за списком.

— Корзухіна!.. Волошенко!.. Максимова!.. Барк Євгенія Михайлівна!.. Чорненко Францішка!.. Колодуб!..

— Це з іншого вагону! — відповіла Франя.

— Ага!.. Снятко!.. Скільки вас тут у вагоні? — спитав, трохи подумавши, підпоручник.

— Дванадцять чоловіка! — відповіла Франя. — Четверо втекло, злякавшись німецьких гармат!..

— Всі дванадцяттеро в наряд, до першого клясного вагону, замкніть двері й гайда!..

Прапорщик погасив ліхтарика й обидва офіцери пішли до свого вагону.

— Слухаюсь! — кинула їм навздогін Франя. — Збирайтесь, дівчатка!.. Швиденько! Кашкети не беріть! Все залишіть тут! Ну, виходьте! Погуляємо трошки... Тільки тихо!..

Батальйонерки пострибали на колію.

— Я не піду! — сказала Жанна.

— Е, кинь!.. Це ж наряд! Відмовитись не можна. Дисципліна!..

І Франя легенько виштовхнула її з вагону. Батальйонерки зачинили у вагоні Агасфера й пішли до клясних вагонів.

— Куди це ви? — висунулась якась батальйонерка з сусіднього вагона.

— А так на станцію!.. Попустувати трохи! — відповіла їй Максимова.

Батальйонерка позіхнула й сховалась у вагоні.

В класному вагоні вже йшла гулянка. Офіцери без портупеїв, з розцібнутими комірами, пили горілку й вино. Вони веселими криками зустріли наряд батальйонерок. Дівчата відразу розсипались по вагону й познайомили собі затишні місця коло офіцерів і навіть на їхніх колінах.

Жанну й Франю в проході вагону зустріли прапорщик з підпоручником і потягли до свого відділу. Проходячи вагоном, Жанна побачила в одному з відділів Бочкарьову і зрозуміла, яким способом до підпоручника потрапив список батальйонерок. Бочкарьова була вкрай п'яна. Офіцери підпоїли її й тепер розпоряджались батальйонерками, як хтіли.

В тому закутку вагону, куди пройшла з офіцерами і Франею Жанна, сидів ще один уже літній офіцер в чині штабс-капітана, що був на підпитку. Корзухіна приєдналась до їхньої компанії й усі були задоволені, а особливо штабс-капітан, який одразу закохався у сміливу батальйонерку.

Офіцери почали частувати батальйонерок вином і різними смачними наїдками. Під стукіт коліс поїзду, що біг лісами, в освітлену місяцем ніч, у вагоні лунали сміх та вереск батальйонерок, дзенькання острогів і пляшок та вигуки сп'янілих офіцерів.

Корзухіна і Франя від захоплення своїми кавалерами, дозволяли цілувати себе, і проробляли різні штуки, що від них Жанна несамохіть червоніла. Вона сиділа трохи осторонь і молодий прапорщик старанно залицявся до неї, нагороджуючи її безліччю компліментів. Він поводився з нею не так сміливо, як його приятелі з її подругами, і Жанна була задоволена з цього. Вона трохи сп'яніла й навколо неї приємно хитався вагон, наповнений вишуканими компліментами прапорщика, але вся її постать і вигляд примушували офіцера стримувати свої зазіхання на неї.

— Ви дочка професора Барка? — ввічливо питав її прапорщик.
— Я його знаю. Він виступав у нас з лекцією. Яка для нас несподіванка — у нашому скучному житті несподівано з'являється така красуня! Я готовий ніколи не їхати з фронту, лише б коло мене були такі прекрасні жінки, як ви, або коли б їх можна було зустрічати на фронті. Випийте це, Євгеніє Михайлівно!.. Дивіться, ваші подруги почувають себе дуже добре.

— Вона в нас дуже несмілива! — весело зауважила Франя. — Жанно, чого ти така скучна?.. Вона дуже боїться чоловіків, особливо гарних! — посміхнулася вона до прапорщика.

— І зовсім не боюся! — сказала Жанна, раптом наче зважившись на якийсь відважний вчинок. — Налийте мені вина, пане офіцере!..

Жанна наче збожеволіла. Вона стала сміятися й шуміти більше

за всіх, пила вино й навіть пробувала танцювати з прапорщиком, що став сміливіший.

Через таку поведінку Жанни, що раніш трохи стримувала своїх компаньйонів, тепер у вагоні стало зовсім весело. Батальйонерки, щоб їм не було парно, порозщібували комірці у своїх уніформ, і офіцери, побачивши, під зеленим полотном біле мереживо сорочок та інші ознаки жіночого одягу, тепер зовсім почманіли. Вони одверто почали обнімати своїх дівчат і ввесь офіцерський вагон військового поїзду, тепер, мабуть, дуже нагадував сальон тьоті Соні. З усіх кутків вагону лунали веселі крики та вереск і хіхикання батальйонерок.

У вагоні стало зовсім жарко. Жанна теж розщібнула комір, а Франя і Корзухіна скинули свої зелені куртки, що заважали їм вільно дихати, і тепер вони були лише в білих, трохи брудних сорочках, що дозволяли бачити їхні голі руки та плечі. Вікна не можна було відчиняти, бо вітер гасив свічки, що горіли на столиках вагону.

Прапорщик, що став зовсім сміливий, обійняв Жанну й вона деякий час дозволяла йому це. Але незабаром вона відчула, що це не те, про що вона мріяла, що це якийсь самообман, який навіть не дратує нервів. Їй цей прапорщик був зовсім байдужий. Вона відштовхнула його й вийшла на тамбур вагону, щоб подихати свіжим повітрям.

Поїзд швидко летів лісом. Свіжий вітер приносив пахощі сосни і квітів. Місяць зійшов на небі й блищав у вітах дерев, створюючи повні тіні. Хаші стогнали від гуркоту поїзда, що збуджував заснулі луни. Жанна прихилилась до вікна й, ламаючи пальці та кусаючи вуста до крові, шепотіла:

"Чому?.. Чому це?.. не..?"

Останнє слово гинуло в гуркоті коліс.

Продовження буде

ІЗ ЗБІРКИ

«РОЗПОВІДІ ПРО НАШІ ЖИТТЯ»

Марк Стренд

ЕЛЕГІЯ ДЛЯ МОГО БАТЬКА / ELEGY FOR MY FATHER

(Роберт Стренд, 1908-1968)

1. Порожнє тіло

Руки були твої, рамена були твої,
а тебе не було.
Очі були твої, але закриті й не хотіли відкриватися.
Далеке сонце було.
Місяць опертий на біле рамено гори був.
Вітер в Бедфордській долині був.
Блідозелені світла зими були.
Твої уста були,
А тебе не було.
На запитання не було відповіді.
Хмари низилися у сліпим повітрі,
Хоронили будинки понад берегом,
І вода затихала.
Чайки витріщували очі.
Роки, години, які не знайдуть тебе,
Кружляли у зап'ястках інших.
Не було болю. Він пройшов.
Не було таємниць. Не було що казати.
Тінь розсипала попіл.
Тіло було твоє, а тебе не було.
Повітря дрижало на шкірі.
Темрява хилилася в очі.
А тебе не було.

2. Відповіді

Чому ти подорожував?
Бо дім був зимний.
Чому ти подорожував?
Я завжди це робив між заходом і сходом сонця.
Що ти мав на собі?
Синє убрання, білу сорочку, жовту краватку і жовті шкарпетки.
Що ти мав на собі?

*Нічого. Шалик болю нагрівав мене.
З ким ти спав?
Я спав з іншою жінкою кожної ночі.
З ким ти спав?
Сам. Я завжди спав сам.
Чому ти мені брехав?
Я завжди думав, що говорив тобі правду.
Чому ти мені брехав?
Бо правда бреше більше всього, а я люблю правду.
Чому ти відходиш?
Бо ніщо вже не має значення для мене.
Чому ти відходиш?
Я не знаю. Я ніколи не знав.
Як довго на тебе чекати?
Не чекай на мене. Бо я втомлений і хочу лягти.
Чи ти дійсно втомлений і хочеш лягти?
Так, я втомлений і хочу лягти.*

3. Твоє вмирання

Ніщо не могло тебе затримати.
Ні гарний день. Ні злагода. Ні колихання океану.
Ти продовжував вмирати.
Ні дерева,
Під якими ти ходив, ні дерева, які тебе затінювали.
Ні лікар,
Який остерігав тебе, молодий білявий лікар, що врятував тебе вже раз.
Ти продовжував вмирати.
Ніщо не могло тебе затримати. Ні син. Ні дочка,
Яка тебе годувала і повернула назад у дитину.
Ні син, який думав, що ти житимеш вічно.
Ні вітер, що трусив твоїми полами.
Ні тиша, що віддавалася твоєму руху.
Ні чоботи, що тяжчали.
Ні очі, що відмовлялися дивитися вперед.
Ніщо не могло тебе затримати.
Ти сидів у кімнаті, дивився на місто
І продовжував вмирати.
Ти пішов на працю і дозволив холоду зайти в твою одягу.
Дозволив крові просякнуту у шкарпетки.
Твоє обличчя зблідло.
Голос тріс надвое.
Ти сперся на кийок.
Та ніщо не могло тебе затримати.
Ні друзі, які давали поради.

Ні син. Ні дочка, що бачила, як ти малів.
Ні втома, що жила в твоїх зідданнях.
Ні легені, що наповнювалися водою.
Ні рукави, які носили біль твоїх рамен.
Ніщо не могло тебе затримати.
Ти продовжував вмирати.
Коли бавився з дітьми, ти продовжував вмирати.
Коли сідав до їжі,
Коли будився ніччю, мокрий від сліз, як тіло хлипало,
Ти продовжував вмирати.
Ніщо не могло тебе затримати.
Ні минуле.
Ні майбутнє з гарною погодою.
Ні вид з твого вікна — на кладовище.
Ні місто. Ні жахливе місто з дерев'яними будинками.
Ні успіх. Ні невдача.
Ти не робив нічого, лиш продовжував вмирати.
Прикладав до вуха свій годинник.
Слухав, як минаєш.
Лежав на ліжку.
Схрещував на грудях руки і думав про світ
без тебе,
Про місце під деревами,
Про місце у твоїй кімнаті,
Про місця, що будуть порожні тобою,
І ти продовжував вмирати.
Ніщо не могло тебе затримати.
Ні твій віддих. Ні твоє життя.
Ні життя, якого ти хотів.
Ні життя, яке ти мав.
Ніщо не могло тебе затримати.

4. Твоя тінь

Ти маєш свою тінь.
Місця, в яких ти був, повернули її назад.
Коридори і пусті газони сиротинця повернули її назад.
Кіоск газет повернув її назад.
Вулиці Нью-Йорку повернули її назад,
як і вулиці Монреалю.
Кімнати в Белемі, де ящірки ковтали комах,
повернули її назад.
Темні завулки в Манаусі і вогкі вулиці Ріо
повернули її назад.
Місто Мехіко, де ти хотів її забути, повернуло її назад.
І Галіфакс, де пристань обмивала від тебе руки,

повернув її назад.
Ти маєш свою тінь.
Коли ти подорожував, біла ясність твого відходу спала
твою тінь наниз, коли ти повертався, тінь чекала, щоб тебе вітати.
Ти мав свою тінь.
Двері, в які ти входив, знімали з тебе тінь,
коли виходив, повертали її знов назад. Ти мав свою тінь.
Навіть коли забував її, то знов знаходив,
вона була з тобою.
Раз у полі відтінь дерева накрила твою тінь, і ти
став незнаний.
Раз у полі тобі здалося, що хтось інший кидав твою тінь.
А тінь твоя нічого не казала.
Одіж носила твою тінь, коли ти роздягався,
вона стелилася, як темрява твого минулого.
Твої слова, які літають, мов листки в розгубленім повітрі,
У незнанім місці, повернули твою тінь назад.
Друзі повернули твою тінь назад.
Вороги повернули твою тінь. Казали, що вона тяжка
і покриє твій гріб.
Дружина взяла твою тінь, обіцяла тримати,
але померла, і ти знайшов її поруч себе в ліжку.
Ти ненавидів сонце, бо воно уранці забирало твою тінь,
а ввечір повертало, незужитою, неторканою.
Ніч була краща, була твоєю тінню, і ти ставав великий,
обкружував місяць.
Зима забрала твою тінь, що лежала на снігу, як довга пелерина,
і повернула її з твоїм віддыхом.
Коли ти вмер, тінь спала коло печі й їла попіл, замість хліба.
Раділа між руїнами.
Вартувала, коли всі спали.
Ясніла, мов кристал, поміж гробами.
Трималась гідно, як повітря.
Хотіла бути, як сніг на воді.
Хотіла бути нічим, та це було неможливе.
Зайшла до мого дому.
Сіла мені на рамено.
Твоя тінь є твоєю. Я так їй сказав. Що вона є твоєю.
Я носив її з собою задовго. Повертаю її назад.

5. Оплакування

Вони оплакують тебе.
Коли встаєш опівночі,
І роса блистить на камені твоїх щік,
Вони оплакують тебе.

Ведуть назад в порожній дім.
Заносять крісла і столи.
Садовлять тебе і вчать віддихати.
Твій віддих горить,
Пропалює соснову скриньку, і попіл падає, мов світло.
Дають тобі книжку і кажуть читати.
Слухають, і їх очі наповнюються сльозами.
Жінки гладять твої пальці.
Вчісують жовте назад у твоє волосся.
Зголюють паморозь з твоєї бороди.
Місять твої стегна.
Вдягають тебе в гарну одягу.
Натирають руки, щоб були теплі.
Годують тебе. Дають гроші.
Клякають на коліна і благають тебе не вмирати.
Коли встаєш опівночі, оплакують тебе.
Закривають очі й вимовляють твоє ім'я знов і знов.
Та не можуть витягнути світло з твоїх жил.
Не можуть досягнути твоїх снів.
Немає виходу, старенький.
Вставай і продовжуй вставати, нічого не допоможе.
Вони оплакують тебе, як вміють.

6. Новий рік

Це зима і новий рік.
Ніхто тебе не знає.
Далеко від зір, від дощу світла,
Лежиш під погодою каміння.
Немає нитки, щоб вивести тебе назад.
Твої друзі дрімають у темряві
Приємностей і не пригадують.
Ніхто тебе не знає. Ти є сусідом нічого.
Не бачиш, як падає дощ, як відходить людина,
Як брудний вітер дує попелом на місто.
Не бачиш сонця, що тягне місяць, як відгомін.
Не бачиш зраненого серця, як згоряє,
Чашок невинних, що йдуть із димом.
Не бачиш численних ран, очей без світла.
Скінчилось. Це зима і новий рік.
Покірні кидають до неба свої шкіри.
Безнадійні терплять холод з тими, що не мають з чим ховатися.
Все скінчилось, ніхто тебе не знає.
Світло зір спливає чорною водою.
В морі є каміння, якого ніхто не бачив.
Є берег, і чекають люди.

Та ніщо не повертається.
Бо все скінчилося.
Бо є тиша, замість імени.
Бо є зима і новий рік.

КІМНАТА / THE ROOM

Стою у глибині кімнати,
ти щойно увійшла.
Я відчуваю — пил
падає з повітря
на мої щоки.
Відчуваю лід
соняшного світла на стіні.
Дерева знадвору
нагадують мені про щось,
чого ти ще не усвідомила.
Ти щойно увійшла.
В кімнаті щось присутнє,
наче смуток.
Я маю враження — ти думаєш, що
смуток має крила
і змінить мене.
Кімната така простора,
і цікаво, що ти думаєш,
і чому прийшла.
Я питаю:
що ти робиш?
Ти щойно увійшла
й не чуєш.
Де ти купила
чорне пальто, що на тобі?
Ти вже мені казала.
Я не можу пригадати,
що сталося між нами.
Я тут. Чи бачиш мене?
Я покладу свої слова на стіл,
наче рукавиці,
наче нічого не сталося.
Я чую вітер
і думаю, яку то
благодать
дарує захисток.
Потребу вирватись?
Бажання повернутися?
Я так далеко,

наче у минулому кімнати,
і настільки тут,
що кімната починає
зникати кругом мене.
Я скоро буду твоїй.
Ти щойно увійшла.
Я відчуваю, що віддаляюся,
починаю бути
десь інакше.
З мого минулого
підносяться будинки,
під деревами
ходять люди.
Ти їх не бачиш.
Ти щойно увійшла.
Кімната довга.
Посередині є стіл.
Ти підійдеш
до столу,
до квітів,
до присутності смутку,
що почав рухатися
поміж речами,
його крила лопочуть
до звуку твого серця.
Підійдеш ближче,
і я почну відвертатися.
Чорне пальто, що на тобі,
Де ти його купила?
Ти вже мені казала,
та я не можу пригадати.
Стою у глибині
кімнати й знаю,
якщо закриєш очі,
знатимеш чому
ти тут;
що стояти в просторі —
це забути час,
що забути час —
це забути смерть.
Вскорі знімеш пальто.
Скоро білість кімнати
буде шкірою для твого тіла.
Я чую кружляння віддиху
кругом того, що будемо казати.

По способу, як ти
підносиш руку, знаю,
що ти побачила квіти
на столі.
Вони лежатимуть
у світлі наших рухів,
а мапа кімнати
лежатиме перед нами,
як звичайний килим.
Ти щойно увійшла.
Нічого не зарадиш.
Стою у глибині кімнати
і думаю, що ти вже мене бачиш.
Світло споживає крісло,
втягаючи його відсутність,
воно проковтне себе
і звільнить темряву,
що знов наповнить крісло.
Я відійду.
Ти скажеш, що ти тут.
Я чую, як ти скажеш.
Я майже чую, як ти скажеш.
Скоро знімеш чорне пальто,
і білість кімнати
обгорне тебе,
і ти перейдеш
у глибину кімнати.
Твоє ім'я не буде більше відоме,
ні моє.
Я стою у глибині,
ти щойно увійшла.
Початок скоро станеться.
Кінець вже видно.

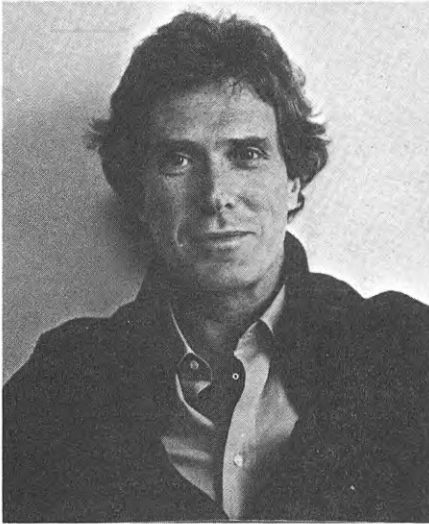
СВЯТКУЮЧИ / IN CELEBRATION

Сидиш у кріслі, незворушений нічим, і відчуваєш,
як давній ти стаєш давнішим, уявляючи лише
терпимість води і нудьгу каменя.
Думаєш, що тиша — ще одна сторінка,
думаєш, що ніщо не є ні зле, ні добре, навіть
темрява, що виповняє хату, коли сидиш
і споглядаєш. Ти бачиш це передше. Твої друзі
проходять за вікном, їх лица брудить каяття.
Хочеш ім махнути, та не можеш піднести руки.
Сидиш у кріслі. Обертаєшся до присмерку, що розгортає

отруйні сіті кругом хати. Куштуеш
мед відсутности. Він той самий,
де б ти не був; той самий, чи голос гниє перед
тілом, чи тіло гниє перед голосом.
Знаєш, що бажання веде до смутку, що смуток
веде до успіху, який веде до порожнечі.
Та знаєш, що це інакше, це є
святкування, єдине святкування,
що віддаючи себе нічому,
будеш оздоровлений. Знаєш, що радісно відчувати,
як легені готуються до спопелілого майбутнього,
тож чекаєш, дивишся й чекаєш, осідає пил,
і чудотворні години дитинства мандрують у темряві.

*З англійської переклав
Богдан Бойчук*

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Марк Стренд, один з найвідоміших американських поетів середньої генерації, народився (в американській родині) на острові Принца Едварда в Канаді, а виростав і навчався в США та в Південній Америці. Викладав у багатьох університетах, включаючи Колумбійський, Грінстонський і Гарвардський. Його доробок становлять сім збірок (*Сплячи з одним відкритим оком* 1964, *Причини переноситись* 1968, *Темніше* 1970, *Сарджент-вільський нотатник* 1973, *Розповіді про наші життя*

1973, *Пізня година* 1978 і *Вибрані поезії* 1980), три антології, три збірки перекладів та добірку прози *Монумент*. Подані тут переклади взято з його ключової збірки *Розповіді про наші життя*.

Від першої збірки починаючи, а останньою кінчаючи, Марк Стренд виявляє себе індивідуальним стилем, говорить власним голосом. Його поезії побудовані на розповідній основі, але поет не боїться дивувати незвичайними, майже сюрреалістичними

образами, викликаючи почуття ефемерности і скороминучости. Він наче сторінку за сторінкою перегортає зміст життя людини (якою часто є сам поет), з філософською рівновагою і проникливістю, з відтінками іронії та гумору. Поет використовує "зовнішню інтроспекцію", себто проникає в дійсність ззовні; навіть на себе дивиться ніби збоку, ніби на картину. Але його краєвиди, люди та їхнє життя, наче відсутні, ніби пронизані порожнечою, немов у нестабільному переходовому стані перед смертю.

Б. Б.

У 60-РІЧЧЯ СРСР

Мирослав Прокоп

I

Від початку цього року в Радянському Союзі проводиться кампанія підготовки святкувань шістдесятих роковин його утворення. Хоча точна дата цієї події припадає аж на 30 грудня, на сторінках радянської преси вже тепер з'являється багато матеріалів присвячених цій річниці. Як і раніше в зв'язку з святкуванням подібних подій — будь то відзначення роковин більшовицького перевороту в 1917 році, чи дати народження Леніна, чи роковин утворення КПРС, або наближення чергового з'їзду партії, чи у зв'язку з початком або закінченням тієї чи іншої п'ятирічки — робітники та службовці підприємств приймають "соціалістичні зобов'язання" своєчасно виконати призначені їм плани. Щоб, мовляв, вшанувати велику подію, вони викликають інших на змагання. Змагаються між собою і окремі заводи та колгоспи. Письменники й поети зобов'язуються подати нові твори, плануються наукові конференції, публічні збори та подібне. Треба думати, що чим ближче до грудня, тим все більше зростатиме активність пропагандистської машини, і в Радянському Союзі творитиметься враження, що все населення країни перебуває в якійсь гарячковій атмосфері підготовки до святкувань роковин утворення СРСР. Інша справа — це ставлення пересічного радянського громадянина до цієї метушні.

Сигнал для підготовки святкувань дав Центральний Комітет КПРС, проголосивши 21 лютого ц. р. "Постанову ЦК КПРС про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік". Такі документи мають не тільки святковий характер. Їх треба розглядати як віддзеркалення політики партії на даному етапі, як вказівки-догми, за якими мають розвиватися різні ділянки життя. А оскільки роковини утворення СРСР тісно пов'язані з одним з центральних питань політики КПРС і Радянського Союзу взагалі, себто з національною проблемою, то написане у згаданому документі вказує на те, як кремлівські вожді планують проводити свою політику стосовно неросійських народів СРСР, як вони розуміють місце тих народів у державно-політичній структурі імперії та яку долю вони їм призначають в майбутньому.

У цьому світлі проголошену Постанову ЦК КПРС від 21 лютого ц. р. треба розцінити як новий показник посиленої, розрахованої на довшу мету, політики імперської централізації всіх галузей життя в СРСР, дальшого обкρούвання та звужування і без того кучих автономних прав союзних республік аж до фактичної, хоч ще не формальної ліквідації. А від цього — лише один крок до зміни державно-правного статусу СРСР з держави федеративного типу в державу унітарну.

Водночас в Постановах проведена ще одна напрямна партії: "про неухильне зближення націй" Радянського Союзу, про стирання різниць між ними не тільки в державно-політичному аспекті, але також і в етнічно-культурному. Чітко накресленою індивідуальністю між цими "взаємно зближеними" націями і національностями СРСР залишається тільки одна нація — російська.

Звичайно, в найближчі роки офіційно не проголосять ані ліквідації "союзних республік", ані завершення процесу "неухильного зближення" чи "злиття" націй. Для цього ще не настав час. У прийнятій в 1977 році новій конституції СРСР проголошується, що СРСР є "єдина, союзна, багатонаціональна держава, утворена на основі принципу соціалістичного федералізму", що СРСР складається з 15 союзних республік і що кожна з них є "суверенна радянська соціалістична держава". Теж нічого не говориться у Постанові у зв'язку з 60-річчям Радянського Союзу про зміну характеру цієї держави або про відхід від принципу федералізму. Але це ні на йоту не міняє того факту, що, починаючи з 1922 року, коли було утворено СРСР і по сьогоднішній день, уся політика Москви є спрямована на поступову ліквідацію прав неросійських республік.

Якщо йдеться про післявоєнний період, то тільки під час недовгої десталінізації союзним республікам повернено деякі права. Це сталося в другій половині 1950 років і тоді широко розголошувалося як один з показників "повернення до ленінських принципів національної політики". Тоді утворено республіканські міністерства освіти та юстиції, передано до компетенції урядів союзних республік затвердження плянів виробництва і розподілу всіх видів промислової продукції, виготовленої підприємствами республіканських міністерств і промислової кооперації. Деякі додаткові права надано тоді урядам союзних республік в ділянці культурного будівництва, що до того часу належали до прерогатив союзних органів влади.¹

1. Л. М. Дробіжева, "Сближение народов СССР в условиях завершения строительства социализма", в СССР — великое содружество народов-братьев (Москва: Академия наук СССР, Институт истории СССР, 1972), стор. 231-232.

Але на початку 1960 років повіяли нові вітри. Не встигли ще республіканські уряди ширше покористуватися тими новими правами, як зразу почалися на них нагінки за т. зв. місництво та місцевий, очевидно неросійський "буржуазний націоналізм". А виявлялися ті "гріхи" неросіян у політиці капіталовкладів, розміщення кадрів, у бюджетній політиці, себто у намаганні ставити на відповідальні посади в республіках людей своєї національності за рахунок напливового російського елемента, в культурній та видавничій діяльності, у намаганні нерозважно реабілітувати знищених Сталіном національних діячів і под. З архіву боротьби з політичними опонентами витягнуто тоді також примару "націонал-комунізму" та "ревізійнізму" як підривних сил серед неросійських народів. Таким чином, замість поширення прав союзних республік Москва поширила ідеологічний, а слідом за цим поліційний фронт наступу на тих, хто серйозно сприйняв гасло про ширші республіканські права.

У 1961 році відбувся XXII з'їзд КПРС і з ним дискусія над проектом нової програми КПРС. Тоді Хрущов проголосив кілька догм: про зникання значення кордонів між республіками, про "творення міжреспубліканських зональних органів влади", що діяли б понад головами республіканських урядів, про російську мову як "другу рідну мову" неросійських народів та под. Хоча не те все, про що говорив Хрущов, включили в резолюції з'їзду партії і в її нову програму, заяви провідника КПРС і голови уряду СРСР кинули понуру тінь на національну політику КПРС.

Слідом за цим, у 1965 році, вже після усунення Хрущова, проведено нову реформу народного господарства СРСР, суттю якої було повернення від територіального до галузевого комплексного управління економікою. Це виявилось в концентрації влади в руках галузевих міністерств у Москві, а республіканські уряди були поставлені в ролі трансмісійних поясів для виконання директив московського центру. А в 1966-1967 роках тогочасні республіканські міністерства підприємств важкої промисловості та промислового будівництва перетворено в союзно-республіканські, себто в органи, тісніше пов'язані з Москвою. Рештки республіканських міністерств призначено на повільне завмирання, спричинене нестачею фондів і кадрів та ростом ваги союзних міністерств. Тоді теж перетворено Державний комітет у справах координації науково-дослідних робіт у Всесоюзний державний комітет при Раді Міністрів СРСР у справах науки і техніки. В квітні 1962 року прийнято рішення "Про заходи по покращанню діяльності Академії наук СРСР і Академії наук союзних республік". За цим рішенням Академії наук СРСР передано керівництво в усіх галузях суспільних і точних наук у

цілому Радянському Союзі.² Таким чином, академії наук союзних республік опинилися в ролі обласних відділень для виконання доручень з Москви.

Одночасно з цим у науковій літературі почали з'являтися погляди про потребу перебудови державного устрою СРСР, про відступ від принципу федерації, який, мовляв, вже пережив себе, про потребу зформулювати нові конституційні закони, які б легалізували СРСР як унітарну державу.

Тут слід пригадати, що ще перед революцією Ленін не був прихильником федерації, вважаючи, що вона роз'єднує робітничу клясу в боротьбі проти царату. У ще більшій мірі він був і завжди залишався переконаним ворогом самостійних, а значить окремих від російської соціал-демократичних партій неросійських народів. Проте, ріст стихійних сил тих народів примусив Леніна змінити свій погляд на державний устрій майбутньої "соціалістичної" республіки і визнати право неросійських народів на незалежність, звичайно, на папері.

Відвертішим у цьому питанні був Сталін, який вже в квітні 1918 року писав, що "федерація в Росії — це перехідний ступінь до соціалістичного унітаризму".³ Але й тут сила неросійських народів змусила Сталіна на довгі роки зберігати фікцію федеративного устрою СРСР та "суверенности" союзних республік.

Як згадано вище, на XXII з'їзді КПРС і з нагоди дискусії над новою програмою партії Хрущов по-новому поставив питання про державний устрій СРСР, а слідом за цим здобули право голосу й спеціалісти з галузі державного права. Ще в 1961 році П. Семенов писав, "національна державність і федерація в цілому вивипнули свою історичну місію", що в СРСР проходить "процес відмирання національних радянських республік", що "взаємна асиміляція націй на ділі денационалізує національно-територіяльні автономії і навіть союзні республіки", що "інтерес нації до форми своєї національно-державної організації буде неминуче поступово зникати, пропадати".⁴

Подібні погляди висловив І. М. Кісліцин, який поставив тезу про "автономізацію" союзних республік, яку, на його думку, "можна використати як шлях для переростання радянського

2. Там само, стор. 234.

3. Й. В. Сталин, *Сочинения*, т. 4, стор. 72-73, цит. у Е. В. Тадевосян, В. И. Ленин о государственных формах решения национального вопроса в СССР (Изд. Московского университета, 1970), стор. 168.

4. П. Г. Семенов, "Программа КПСС о развитии национально-государственных отношений", *Советское государство и право*, ч. 12, 1961, стор. 15, 23, 24, 25; П. Г. Семенов, "Нация и национальная государственность", *Вопросы истории*, ч. 7, 1966, стор. 81.

федералізму в радянський унітаризм”.⁵ До категорії радянських дослідників, що думають подібно до Семьонова чи Кісліцина, слід зарахувати П. Рогачева, М. Свердліна, І. Андреева, Ф. Філіна, які таку еволюцію радянського державного устрою пов'язують з процесом т. зв. дальшого зближення та злиття націй. Треба, однак, сказати, що проти таких теорій висловилися численні дослідники неросійських народів — Е. Тадевосян, І. Цамерян, Г. Зиманас, і, зокрема І. Куліченко, автор згадуваної у примітці число 5 праці, яку досі цитують численні дослідники національного питання в СРСР.

Такі дискусії проходили не тільки на сторінках наукових видань і преси. Цим проблемам були присвячені майже щорічні конференції в різних столицях союзних республік в 1960 і 1970 роках (у Москві, Ташкенті, Алма-Аті, Баку, Душанбе, Ерівані, Тбілісі, Києві, Талліні). Немає сумніву, що висунуті там, інколи екстремістські пропозиції, наприклад, пропозиція Кісліцина про зміну статусу союзних республік на автономні республіки Російської Федерації,⁶ є пробними бальонами для орієнтації про силу опору неросіян. І досі цей опір виявляється в таких розмірах, що в Москві ще не рішення на будь-які далекосяжні зміни у формальному статусі союзних республік. Про це ясно висловився Брежнев під час т. зв. дебати над проектом нової конституції СРСР:

В СРСР, як відомо, склалась нова історична спільність людей — радянський народ. Деякі товариші — їх, правда, дуже небагато — зробили з цього неправильні висновки. Вони пропонують ввести до Конституції поняття єдиної радянської нації, ліквідувати союзні і автономні республіки або різко обмежити суверенітет союзних республік, позбавивши їх права виходу з СРСР, права на зовнішні зносини. У тому ж напрямі йдуть пропозиції ліквідувати Раду Національностей і створити однопалатну Верховну Раду. Думаю, що помилковість таких пропозицій ясна. Соціально-політична єдність радянського народу зовсім не означає зникнення національних відмінностей. Завдяки послідовному проведенню ленінської національної політики ми, побудувавши соціалізм, одночасно — вперше в історії — успішно розв'язали національне питання. Непорушною є дружба радянських народів, у процесі комуністичного будівництва неухильно відбувається їх зближення, взаємне збагачення їх духовного життя. Але ми стали б на небезпечний шлях, коли б

5. И. М. Кислицын, *Вопросы теории и практики федеративного строительства* (Пермь, 1969), стор. 174-179, цит. у М. И. Куличенко, *Национальные отношения и тенденции их развития* (Москва, 1972), стор. 418, 520.

6. И. П. Цамерян, *Теоретические проблемы образования и развития советского многонационального государства* (Москва, 1973), стор. 257.

почали штучно форсувати цей об'єктивний процес зближення націй.⁷

Отож, як видно в оцінці Москви, сьогодні ще було б небезпечно ставити крапку над і в питанні формальної ліквідації "суверенності" союзних республік або "зближення" і "злиття" націй. У цьому ствердженні Брежнєва є мимовільне визнання страху кремлівських керівників перед поневоленими ними народами. Але, попри це, тут чітко проглядає теж і імперське спрямування політики Кремля. Інакше отим "деяким товаришам", про яких згадує Брежнєв, не дозволили б висловитися. Зрештою, анонімні "товариші" — це ніхто інший, як самі керівники КПРС. Це виразно видно, читаючи те, що вони написали з приводу 60-річчя СРСР.

II

Перше, що вражає, читаючи згадану Постанову ЦК КПРС, — це, як сказано на початку цієї статті, сильний акцент на ще більшій концентрації в Москві керівництва життям цілого Радянського Союзу. Це може звучати дивно, поскільки, як відомо, маргінес свободи урядів союзних республік дуже вузький, всі ділянки життя й досі підпорядковані московському центрові, щупальці якого наче спрут контролюють усе, що діється в "союзних республіках". Що можна ще більше централізувати?

Це нагадує постійно повторювану в СРСР фразу про потребу ще більше підсилувати ролі партії та її керівництва. Але як далеко це можна робити? У шостій статті конституції СРСР так і говориться, що "керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу". Але й це не задовольняє кремлівських керівників. Вони живуть наче в атмосфері параноїчного страху, що десь хтось може щось зробити без їхнього відома та директиви.

Тому також у згаданій Постанові ЦК КПРС у зв'язку з роковинами створення СРСР на першому місці наголошується принцип т. зв. "союзних начал багатонаціональної держави" з чим пов'язується "неухильне зближення націй". В ній, наприклад, говориться:

Відображуючи неухильне зближення націй, Конституція СРСР служить дальшому зміцненню союзних начал багатонаціональної держави, органічно з'єднує соціалістичний федералізм з демократичним централізмом. У цьому партія бачить надійний заспін як

7. "Про проект Конституції (Основного закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь товариша Л. І. Брежнєва на сесії Верховної Ради СРСР 4 жовтня 1977 року", *Комуніст України*, ч. 11, листопад 1977, стор. 10.

від проявів місництва і національної обмеженості, так і від зневажливого ставлення до специфічних інтересів націй і народностей.⁸

Окреслення "демократичний" і "федералізм" треба у цьому контексті розуміти як ширму, за якою ховається антидемократичний і централістський характер держави. Бо як можна говорити про демократію, коли централізованою організацією є КПРС, яка тримає монополію влади в державі, а партії неросійських народів є її обласними відділеннями? Або яку владу можуть мати уряди союзних республік, коли основні галузі життя всієї держави керуються союзними, себто московськими міністерствами, коли в Радянському Союзі діє один загальнодержавний господарський план, в який мусять включатися господарства союзних республік, а згадана Постанова ще й підкреслює пріоритет "союзних начал"? У таких умовах усякі потреби народного господарства України або іншої союзної республіки, чи це буде побудова заводу, капіталовкладення в сільське господарство, чи створення нового навчального закладу, будова нової лікарні, ремонт транспортних шляхів — усе це мусить поступитися "союзним началам". А "союзні начала" — це може бути зовсім різне і зовсім далеке від інтересів України та її громадян, наприклад, капіталовкладення в розбудову військової могутності СРСР для гонки озброєнь у змаганнях з Заходом, кошти на втручання в справи країн Третього світу, на утримання закордонної агентури, на рятування збанкрутованої воячини в Польщі, чи навіть і кошти на будівництво віллів для партійної бюрократії. Але що спільного ці "союзні начала" мають з інтересами України, з потребами її робітників, колгоспників чи інтелігенції? Чому вони мають віддавати працю своїх м'язів і мозку на зовсім далекі від їхніх інтересів справи?

Друге, що, побіч наголошення "союзних начал", вражає в Постанові ЦК КПРС з приводу 60-річчя СРСР — це замовчування або перекручування історії. Воно ніби не нове на радянщині. Це роблять там уже понад 60 років. Те, що вчора було правдою, сьогодні може бути брехнею або зовсім не існувати. До осені 1964 року ім'я Хрущова десятками разів повторювалося на сторінках радянських газет. Коли ж його вигнали з кремлівського Олімпу, він відійшов у забуття, наче б його зовсім не було. Відомо, що після ліквідації Берії навіть закордонним передплатникам *Великої радянської енциклопедії* її редакція пропонувала витинати сторінку зі статтею про Берію і на її місце клеїти статтю про Берінгову протоку. Немає сумніву, що коли завтра не стане Брежнєва, уся його багатотомова, видавана мільйоновими накладками "клясика" та його спогади, що сьогодні в Радянському

8. Радянська Україна, 21 лютого 1982.

Союзи вважаються літературним шедевром, підуть на макулятуру. А що писатимуть про нього самого, вже залежатиме від нового далай-лами.

Що тоді говорити про історичну правду про створення СРСР? У теперішніх писаннях з приводу його 60-річчя неможливо зустріти навіть натяку на те, наприклад, що неросійські учасники тодішньої конституційної дебати в 1922 році висували пропозиції створення на місці царської імперії союзу самостійних соціалістичних держав, а не союзної держави. Більше того, сьогодні на сторінки офіційної декларації не попадає навіть те, що писали про утворення СРСР 10 чи 20 років тому.

Перед нами три документи: 1) згадана вище Постанова ЦК КПРС від 21 лютого ц. р., 2) інша постанова п. н. "Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 21 лютого 1972 року" надрукована в *Комуністі України* за березень 1972 року, і 3) стаття Л. Брежнєва як голови Президії Верховної Ради СРСР "Торжество ленинської національної політики", що була надрукована в газеті *Известия* 30 грудня 1962 року.

Кожний з тих документів присвячений роковинам утворення СРСР, себто його 60-, 50- і 40-річному існуванню. В той час коли між двома першими документами є порівняно невелика різниця, на яку ми до певної міри вкажемо, ця різниця безперечно вражає, коли порівняти Постанови партії цього року і 1972 року з тим, що писав Брежнєв у 1962 році. Варто також відзначити, що тоді, в 1962 році, такі офіційні органи партії, як *Коммунист*, так урочисто роковин СРСР не відзначали.

Автори Постанови цього року старалися якнайменше писати про саму подію 60-річної давности. Вони обмежилися ствердженням, що

60 років тому — 30 грудня 1922 р. — волею народів нашої країни створено Союз Радянських Соціалістичних Республік — першу в світі єдину союзну багатонаціональну державу робітників і селян. [...] В цю славну річницю Радянський Союз постає перед усім світом як дружна сім'я рівноправних республік, які спільно будують комунізм.⁹

Отож Радянський Союз створено "волею народів нашої країни", а він сам є "дружною сім'єю рівноправних республік". Яких народів і яких республік? У Постанові даремно було б за ними шукати: їхніх імен там немає. Правда, за одним винятком: Росії, точніше Російської РФСР, яку названо "прообразом Союзу РСР". Звичайно говориться там теж про російський народ. Навіть багато разів. Говориться там також про російську мову, яку

9. Там само.

названо "великою". Все інше, що існує в СРСР, одержало назву "народи і національності", яких нараховано аж 100, та "радянські республіки". Так і видно, що авторам Постанови дуже йшлося про те, щоб не тільки не згадувати історії створення СРСР чи сили, які тоді змагалися, але навіть народи, які там тепер існують. Усе в Постанові ЦК КПРС пляново замазане і пригладжене на кшталт якоїсь знеособленої "багатонаціональної" маси. Тільки одна величина виділяється з цієї безформної амальгами: російський народ та його "велика" мова.

Як уже згадувалося вище, між Постановами ЦК КПРС 1982 і 1972 років великої різниці немає. У 1972 році провідники КПРС теж нічого не говорили про боротьбу народів за характер майбутнього твору. Але десять років тому вони принаймні дещо згадали з історії і назвали партнерів договору про створення СРСР. Читаємо:

Договір про утворення СРСР, об'єднання в одну союзню державу уклали Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка, Білоруська Соціалістична Радянська Республіка, Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (у складі Азербайджану, Вірменії, Грузії).¹⁰

У дальшому перелічуються назви також інших неросійських республік, що в пізніші роки увійшли до СРСР. Про російську мову тут говориться, як в Постанові з 1982 року, що її "добровільно вибрали" інші народи СРСР як мову міжнаціонального порозуміння, але прикметника "велика" їй тоді ще не присвоїли.

Якщо йдеться про ставлення до царської Росії, то в Постанові 10 років тому читаємо, що "народи нашої країни віками спільно боролися проти царизму, соціального і національного гноблення" та про народи "колишньої царської Росії". Цьогорічна Постанова обмежується тільки ствердженням, що "Жовтень розбив кайдани соціального і національного гніту" та про боротьбу "проти самодержавства і капіталізму". Стидливо тут замовчується, що йшлося чейже про російське самодержавство.

Ця сама лінія замовчування чи затушковування російської тиранії та імперіялізму проведено теж там, де йдеться про назву ворога, проти якого народи СРСР в минулому боролися чи тепер повинні боротися. Автори цьогорічної Постанови говорять тільки про непримиренність "до будь-яких проявів буржуазного націоналізму, шовінізму" та про "наступальну боротьбу з спробами розпалювати націоналістичні пересуди в окремих людей", а в 1972 році писали ще про "буржуазний націоналізм і великодержавний

10. *Комуніст України*, ч. 3, березень 1972, стор. 7.

шовінізм". Перший ідентифікується в СРСР з національно-визвольними прагненнями неросійських народів, другий з шовінізмом росіян. Тепер, у 1982 році, ця друга ідентифікація ("великодержавний") є пропущена. Бо сам "шовінізм" можна пришивати теж неросійським народам. Вимагає, наприклад, людина пошани для своєї рідної мови, культури і традиції — і за це її прозовуть місцевим шовіністом. У Постанові цього року наголошено теж дуже сильно т. зв. інтернаціоналізацію життя в СРСР, що служить як вигідний криптонім до політики русифікації і перемішування населення, а значить перетворювання неросійських республік в етнічно несучільні строкаті терени.

У цілому треба сказати, що в цьогорічній Постанові більше, ніж у попередній використано роковини створення СРСР для того, щоб перенести центр ваги у взаєминах між народами СРСР з площини державно-політичної чи, хоча б формально, міждержавної, у площину етнічну. А в ній особливо випнуто спеціальну роль російського народу, його культури, мови і навіть його місію. Біля нього, мовляв, об'єднуються неросійські народи, які завжди прагнули до такого об'єднання з ним. Це одна чітка тенденція. А друга — це замовчування чи приховування ролі царської Росії. Виходить, що теперішні керівники СРСР відчують кровне споріднення з нею, принаймні, якщо йдеться про ставлення до неросійських народів.

Обидві тенденції виразно видні, коли порівняти згадані дві Постанови ЦК КПРС 1982 і 1972 років зі згаданою вже статтею Брежнєва від 30 грудня 1962 року, себто у сорокові роковини утворення Радянського Союзу. Там м. ін. читаємо:

Не може бути вільним народ, який пригноблює інші. [...] Відомо, що царська Росія була "тюрмою народів", опорою тяжкого національного гноблення. [...] Ленін рішуче виступив проти висунутого Сталіном "пляну автономізації", згідно з яким Україна, Білорусь і радянські республіки Закавказзя повинні були увійти до складу РРФСР на правах автономних республік. [...] Партія повністю відновила й забезпечила дальший розвиток ленінських принципів взаємин між соціалістичними націями і усунула всі перекручення і бюрократичні обмеження в житті національних республік, що мали в минулому місце.¹¹

Це було написано в 1962 році. А коли б ми хотіли повернутися на кілька років назад, то ми побачили б, що тоді в офіційних документах КПРС говорилося про царську Росію ще відвертіше. Ось так у "Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)", що були схвалені Центральним Комітетом КПРС,

11. Л. И. Брежнев, "Торжество ленинской национальной политики", *Известия*, 30 грудня 1962.

знаходимо таку характеристику політики царату:

Царизм проводив політику жорстокого національно-колоніального гноблення неруських народів. На Україні царизм ліквідував місцеве самоврядування, люто придушував національно-визвольний рух, прісікаючи прагнення до створення української державності, проводив насильствену політику русифікації, перешкоджав розвиткові української мови і культури.¹²

Таку мову сьогодні можна прочитати хіба на сторінках українського самвидаву. В офіційній політиці партії — це сьогодні заборонена зона. Але чи можна на підставі того, що писав ЦК КПРС в 1954 році або Брежнев в 1962 році, робити висновок, що тоді вони були ліберальніші до неросійських народів, що вони були готові виправити кривди царату? Зовсім ні. Це тільки значить, що тоді вони ще вважали за краще не говорити так відверто про свої пляни, як вони це роблять сьогодні, хоч, очевидно, сьогодні теж вони ще не ставлять крапки над і. Причина цього одна: страх перед поневоленими ними народами, страх, який помножується невпевним міжнародним і особливо внутрішнім становищем в СРСР. Керівників Радянського Союзу тепер далі лякає опір неросіян, їхнє прагнення до незалежності. Свідченням того є величезна увага, яку присвячують національній проблемі керівники КПРС. У пресі, в періодичних виданнях, в радіо, телевізії не припиняються атаки на т. зв. буржуазний націоналізм неросійських народів, на їхні історичні традиції, на їхні намагання зберегти свою національно-культурну самобутність, на їхню боротьбу за державну самостійність. Має місце справжня гонитва за злими духами, які, мовляв, хочуть розхитати незламну єдність народів СРСР, або, іншими словами, підпорядкування неросіян російській супернації. Це постійно повторюється теж у Постановах з нагоди роковин СРСР.

У 1972 році ЦК КПРС застерігав:

Необхідно і далі наполегливо провадити роботу по вихованню трудящих в дусі глибокої поваги до всіх націй і народностей, непримирності до пережитків націоналізму і шовінізму, виявів місництва, забезпечити послідовно класовий, строго науковий підхід в оцінці історії народів. Партійні організації повинні виходити з того, що національне питання є однією з гострих ділянок боротьби між соціалізмом і капіталізмом, марксизму-ленінізму проти буржуазної і ревізійоністської ідеології. [...] Буржуазна пропаганда намагається вкорінити націоналістичні погляди в свідомість народів соціалістичних країн, використати націоналізм для підриву соціалістичного ладу.¹³

12. *Радянська Україна*, 12 січня 1954.

13. *Комуніст України*, ч. 3, березень 1972, стор. 14.

А в Постанові ЦК КПРС цього року говориться про це ще гостріше:

враховуючи, що націоналізм є одним з головних засобів у підривній діяльності імперіалізму проти реального соціалізму, необхідно вести послідовну, наступальну боротьбу з спробами розпалити націоналістичні передсуди у окремих людей, рішуче виступати проти будь-яких відхилень від ленінських принципів національної політики. [...] посилити патріотичне й інтернаціональне виховання молоді; [...] безустанно зміцнювати єдність і згуртованість радянського народу.¹⁴

Це вже звучить досить тривожно. Коли б не страх перед неросійськими народами, для чого треба було б витратити так багато енергії, часу й паперу на заклики до "наступальної боротьби" проти них?

III

Шістдесяті роковини створення СРСР — це час, який мусів би привести нас до серйозного роздуму над минулими десятиріччями, над сучасним і майбутнім українського народу. Думати є тут над чим не тільки нашим братам на рідних землях, але також українцям поза їхніми межами, зокрема в країнах Заходу.

Десятиріччя, що нас відділяють від революції і визвольних змагань 1917-21 років і які остаточно закінчилися створенням СРСР та включенням у нього України, дуже багаті подіями: революція в царській імперії і участь українців в ній; українська національно-демократична революція, Центральна Рада, створення Української Народної Республіки; більшовицький переворот, агресія червоної, а згодом білої Росії в Україні; гетьманська українська держава, Директорія, Західноукраїнська Народна Республіка; пробудження буковинських і закарпатських русинів-українців; польська агресія в Галичині, польсько-українська та російсько-українська війни та їхній епілог; спроби двох частин УНР вести окрему політику, договір з Денікіном, ЧУГА (Червона українська галицька армія), Зимові походи, Варшавський договір, похід на Київ, Ризький договір, рішення Ради амбасадорів від 14 березня 1923 року про визнання Галичини частиною Польщі; Україна під чотирма окупаціями; відродження в УРСР і його розстріл, штучний голод, масове знищення інтелігенції, взагалі організоване народобивство в УРСР; польська політика репресій і колонізації та українська самооборона легальними та нелегальними засобами, УВО, ОУН; відродження Карпатської України та її крах; українські сподівання на Німеччину

14. *Радянська Україна*, 21 лютого 1982.

та її напад на СРСР; колоніальна політика німців на Україні, масові знищення полонених і легальна та підпільна боротьба: проголошення відновлення державної незалежності 30 червня у Львові, утворення Української Національної Ради в Києві, організована боротьба ОУН, УПА, УГВР, програмова онова організованого українського націоналізму під час війни; велика політична еміграція; "соборна" Україна під одним окупантом і нові хвилі народобвиства; підпільна та повстанська боротьба; новий погром української культури і тимчасова відлига; нова політика знищення української національної субстанції та народження правозахисного руху опору; його погром 1965, 1972 і кінця 1970 років; культурна, наукова, громадська і політична дія діаспори на Заході; нові покоління українських поселенців та їхні перспективи.

Цей перелік подій і проблем можна б продовжувати і деталізувати. Коли б існувала можливість зняти їх на фільмову стрічку, перед глядачем розгорнулася б трагічна, багатогранна, але й велична картина. При всій, однак, величності залишився б незаперечний факт: нація з великою історичною спадщиною, з населенням, яке числом рівняється іншим західноєвропейським народам, нація, що є невід'ємною частиною Європи, досі залишається без державної самостійності. Не тільки сьогодні, але також з невеликими перервами впродовж сторіч. Важко пояснити чужинцеві такий феномен.

До речі, якщо йдеться про післяреволюційні десятиріччя, то їх у нас досі навіть не охоплено суцільним історичним описом, а вже поготів оцінкою. Маємо численні праці, також чужими мовами, про окремі етапи чи явища того періоду, є мемуаристика, головним чином післяреволюційного періоду, але повної картини досі не написано. Ще чекає на свого автора повноцінна історія України 20 сторіччя, що охоплювала б усі важливіші галузі життя народу. Її можна було б дати в руки читача не тільки на батьківщині, але й молодому поколінню, що виростає на Заході, і також чужинцям, у тому числі й нашим ворогам, передусім росіянам. Існує, правда, на Україні багатотомова *Історія УРСР*. Але, коли навіть залишити на боці відоме більшовицько-московське фальшування минулого України, величезна більшість тих томів — це історія рішень ЦК КПРС за останні десятиріччя і того, як за їхніми напрямними розвивалися події на Україні, звичайно, теж у кривому дзеркалі.

60 років існування СРСР — це 60 років підпорядкування України Росії, спочатку більшої частини народу, а, починаючи від 1944 року, майже всього. Я кажу Росії, бо в кінцевому результаті сучасне поневолення тоталітарною комуністичною диктатурою не тільки України але й Білорусі, балтицьких народів, Польщі та інших, було б неможливе без вирішальної керівної ролі Росії. Не можна уявити собі, щоб без допомоги московського центру міг

будь-який народ довгими десятиріччями зносити таку антинародну політичну систему. Немислимо, щоб будь-який, навіть найрадикальніший, український, білоруський, литовський чи інший національний уряд правого чи лівого напрямку так безоглядно знищував свій власний народ, так нищив його духовість, стинав голови діячам культури і душив усе духове життя й рівночасно ставив його у якесь підлегле, а на ділі, рабське становище стосовно іншого якогось "великого" народу.

Росіяни солженіцинського профілю мислення могли б тут зауважити, що, ось, на наших очах, польська військова комуністична кліка придушила свій народ. Це очевидно. Але завдяки чiemу запліччю, чийй "допомозі" і чийм погрозам? Чи може уявити, щоб польський народ погодився з державним переворотом своєї вояччини, якщо б за нею не стояли радянські танки? Зрештою і до 13 грудня 1981 року, коли стався військовий переворот, керівники польської компартії утримували свою владу виключно завдяки інтервенції Радянської армії наприкінці Другої світової війни. Українські комуністи у свій час також допомагали душити Українську Народну Республіку. Але хіба з ними самими український народ сам би не впорався? Та й скільки їх було?

Варто нагадати: у 1922 році, отже 4 роки від часу свого створення, Комуністична партія України мала тільки 23,3% членів української національності, а за рідною мовою, значить українською, тільки 11,3% членів партії. Росіяни творили тоді 53,6% членів КПУ, а євреї 13,6%. В той же час тодішнє населення України було на 80% українське.¹⁵

Отож, джерело з якого виводиться сучасне національно-політичне та соціальне поневолення українського народу, занепад його духовости, знаходиться таки в Москві. Це загальновідоме твердження треба робити не для того, щоб садовити на лаву обвинувачених цілий російський народ. Врешті, відомо, що комуністична диктатура принесла чимало нещастя також самим росіянам, що багато діячів російської культури було знищено або в інший спосіб репресовано. Таке твердження робиться теж не для того, щоб на рахунок чужинців записувати всі наші національні кривди й не бачити вини за це також у нас самих. Є рішуче щось

15. *Коммунистическая партия (большевиков) Украины. Итоги парт-переписи 1922 года на Украине* (Харків, 1922), стор. VIII, XII. Вимовне й те, що за весь час існування КПУ відсоток українців у тій партії ніколи не дорівнював відсоткові українців серед населення УРСР. Найновіші дані про це останньо подав перший секретар ЦК КПУ В. Щербичький в журналі *Вопросы истории*, ч. 1, 1982, стор. 10. Він пише, що тепер українці в КПУ — це 66,1% її членства. Алеж сьогодні українці творять 74% населення УРСР.

недобре з народом, чисельно таким великим, як наш, з його можливостями, якщо він досі не здобув незалежності.

Натомість твердження, що поневолення нашої нації, як теж і інших народів радянського бльоку, має своє джерело в Москві, робиться для того, щоб усвідомити, що звільнитися від існуючого поневолення українці, як і інші неросійські народи імперії, й навіть самі росіяни, можуть тільки за умови розвалу тієї імперії. Це ж, у свою чергу, пов'язане з потрясіннями в самому її серці. Визвольні рухи і процеси післявоєнного періоду в Польщі, Східній Німеччині, Угорщині, Чехо-Словаччині, теж на Україні чи в балтицьких державах та їхні результати є такі вимовні, що зайво було б аргументувати цю тезу.

Інший висновок, який нам треба зробити у 60-річчя СРСР — це усвідомлення наших втрат і слабостей та шляхів нашої самооборони.

Втрати українського народу за час панування в Україні більшовиків — величезні. Це тема окремої статті чи ширшої праці. Тут, з нагоди відзначення в Україні 60-річчя СРСР варто пригадати тільки дещо.

Нижче подано наші втрати у демографічних змінах, що сталися на Україні і в цілому СРСР за останні десятиріччя. На сучасній території СРСР у 1926 році жило 38,8 млн українців і 78,8 млн росіян. А перепис населення в 1979 році показав, що в СРСР є 42,3 млн українців і 137,3 млн росіян. Значить, за більше як півсторіччя число українців в СРСР зросло на 3,5 млн, а росіян на 58,6 млн. Таку демографічну катастрофу українців у СРСР пояснюють втратами під час Другої світової війни. Алеж на російській території теж велася війна і багато росіян тоді згинув. А їхній природний приріст належить сьогодні до найнижчих в СРСР, як і в українців. Ясно, що українські втрати спричинені не тільки війною, але й голодом 1933 року, масовим знищенням української інтелігенції і населення взагалі засобами вивозів після Другої світової війни і, нарешті, безоглядною русифікацією. До речі, із згаданих 42,3 млн українців в СРСР в 1979 році тільки 35,0 млн визнали українську мову за свою рідну. Отже, якщо брати за критерій приналежності до нації рідну мову людини, тоді треба було б зробити висновок, що сьогодні українців в Радянському Союзі є менше, ніж півсторіччя тому.

Проте, такий висновок був би не зовсім виправданий. В умовах русифікаційного тиску перехід на російську мову не завжди є синонімом відречення людини від свого народу. Крім цього, є дані думати, що радянські статистичні управління на доручення партійних органів навмисне збільшують число росіян, головним чином, за рахунок тих українців чи інших неросіян, які живуть поза межами своїх республік.

Втрати в чисельності населення, які ми маємо в цілому по СРСР, особливо разючі в самій Україні, де вони, крім русифікаційної політики, є результатом плянкової колонізації українських земель росіянами та русифікованими елементами інших народів. Найбільше загрожені тут такі промислові області, як Донецька, де за переписом населення 1979 р. жило 2,6 млн українців і 2,2 млн росіян, та Ворошиловградська — 1,4 млн українців і 1,2 млн росіян. Погане становище теж в Харківській області, де проживає 1,9 млн українців і 966 тисяч росіян, в Запорізькій — 1,2 млн українців і 606 тисяч росіян, та Одеській — 1,3 млн українців і 656 тисяч росіян. У Кримській області росіяни є тривало в разючій більшості — 1,4 млн, а українці нараховують 547 тисяч. А взагалі в 1979 році всіх росіян в Україні було 10,4 млн.¹⁶ Для порівняння: в 1959 році в Україні було 7,0 млн росіян, в 1970 році — 9,1 млн. За той же час число українців в УРСР зросло з 32,1 млн в 1959 році до 36,4 млн в 1979 році. Значить, за тих 20 років число українців збільшилося в УРСР на 14%, а росіян — на 47%. До того ж, росіяни оселяються в Україні, головним чином, в містах та в стратегічно важливих промислових областях України. В 1970 році з усіх 9,1 млн росіян в Україні в містах жило 7,7 млн. За 9 років, себто між 1970 і 1979 роками кількість українців в Донецькій області збільшилася всього на 26 тисяч, а росіян — на 238 тисяч. Ясно, що це не є результат природного зменшення чи приросту населення. Якщо такі маніпульовані Московю демографічні процеси продовжуватимуться в наступні роки та десятиріччя, український народ може втратити частини своєї етнографічної території.

Проте, ми не можемо вважати українськими тільки ті етнографічні землі, які на сто відсотків заселені українцями. Таких етнічно однорідних суцільних держав сьогодні у світі не буває. Україна — це її мешканці, незалежно від національності, і тільки так треба розглядати Україну минулого, сучасного та майбутнього. Звичайно, при цьому не можна не звертати уваги на небезпеки, що створюються для нашої нації в той момент, коли її корінне населення втрачає свою панівну позицію на користь національних меншостей.

На той час коли колонізація українських земель загрожує зменшенням нашої території, пов'язана з нею русифікація калічить душу народу. Про цю сторінку політики Москви в нас пишуть і говорять чи не найбільше. І це цілком виправдано. Водночас треба мати на увазі, що сьогодні русифікація має інші масштаби, ніж у минулому. Царський режим не міг зрусифікувати українського села. Більшовики це роблять. Але вони йдуть навіть далі: русифікація українців тепер починається ще в дошкільному віці, в

16. *Вестник статистики*, ч. 8, 1980, стор. 64-68.

дитячому садку. Це, звичайно, сталося не відразу.

Ще в 1958/59 роках в СРСР було проведено т. зв. шкільну реформу, в результаті якої батькам надано право вирішувати про школу з тією чи іншою мовою викладання, куди вони посилають дітей. Звичайно, йшлося тут про батьків неросійських республік. Реформа звучала начебто зовсім демократично. Але в умовах офіційної русифікаційної політики влади в УРСР та в інших неросійських республіках це привело до того, що батьки почали вибирати російські школи для своїх дітей під приводом забезпечення їм кращого майбутнього. На такий мотив очевидно розраховували російські шовіністи, коли плянували всю авантюру. І вони не помилилися. А вже офіційна пропаганда подбала про те, щоб розголосити цей факт, як доказ бажання самих неросіян вчити своїх дітей в російських школах. У таких умовах впродовж 1960 і 1970 років маємо драматичне зменшення в Україні числа шкіл з українською мовою викладання і відповідний ріст російськомовних шкіл. На це постійно звертали увагу самвидавні автори, бож офіційно протестувати проти такого насильства було не легко.

Але й це не задовольнило русифікаторів. Як повідомив журнал *Русский язык в национальной школе* в лютому 1978 року, Рада Міністрів СРСР видала 13 жовтня 1978 року постанову "Про заходи по поліпшенню вивчення російської мови в союзних республіках", в яких розроблено цілий ряд засобів для досягнення цієї мети (нові підручники з російської мови, введення її вже в перші класи неросійських шкіл, як і в підготовчі класи, створення лабораторій для вивчення російської мови, постійне підвищення кваліфікацій учителів російської мови і под). А слідом за цим на переломі 1970 і 1980 років почався тиск на те, щоб навчання російської мови в неросійських республіках починати у дошкільному віці. У зв'язку з Постановою ЦК КПРС "Про дальше поліпшення ідеологічної та політично-виховної роботи" в травні 1979 року в Ташкенті відбулася Всесоюзна науково-теоретична конференція на тему: "Російська мова — мова дружби і співробітництва народів". Конференцію та її гасло розголошено всіми засобами пропаганди Радянського Союзу. Їй прислав окреме привітання Брежнев, про неї, як межову подію, ще й досі пишуть. Головну промову на конференції виголосив міністер освіти СРСР М. Прокоф'єв, який, м. ін., сказав:

Очевидно розпочинати навчати її [російську мову] слід у дошкільному віці. Вже нагромаджено деякий досвід в Українській, Узбекській, Грузинській, Молдавській союзних республіках, Башкірській та Якутській автономних республіках. Буде правильним, якщо наша конференція порекомендує міністерствам освіти неросійських союзних республік всемірно розвивати навчання розмовної росій-

ської мови в дитячих садках.¹⁷

Ясно, що конференція схвалила таку "рекомендацію", а союзні міністерства освіти її скрупульозно виконують. Результат такий, що сьогодні діти дошкільного віку неросійських батьків вивчають, побіч рідної, російську мову. За ким тут перевага — зайво пояснювати.

Треба сказати, що таку масову акцію русифікації проводять не тільки органи КППС чи адміністрація. До цього брудного діла притягнені теж наукові установи під проводом Інституту мовознавства Академії наук СРСР. Там розробляють цілу систему заходів для всіх установ шкільництва, для громадських і культурних установ. Про одну таку конференцію, що відбулася в Академії наук СРСР в Москві 20-21 жовтня 1981 року, інформував журнал *Русский язык в национальной школе* (ч. 1, 1982), стверджуючи, що на конференції йшлося про розв'язку "проблеми формування продуктивної двомовності" та ролі, яку в цьому завданню мають виконувати неросійські школи. Загалом "двоязычие" стало тепер в Радянському Союзі гаслом дня. Читаємо в офіціозі ЦК КППС:

Найважливішою передумовою успішного функціонування та розповсюдження російської мови як мови міжнаціонального спілкування в союзних і автономних республіках, є послідовне застосування принципу двомовності або білінгвізму.¹⁸

Не треба пояснювати, що в кінцевому результаті Москві йдеться не про російсько-національну двомовність, а про остаточну перемогу російської мови за рахунок усунення мов неросійських народів з усіх ділянок публічного життя. Справа в тому, що двомовність в СРСР є вже сьогодні фактом життя. Слідом за витисненням мов неросійських народів автоматично мало б прийти зникнення їхньої культурної спадщини, історичної традиції, звичаїв тощо. Словом, щоб Україна перестала бути Україною, Литва Литвою, Грузія Грузією і т. д. Утопія? Безперечно. Але це не зменшує розміру ран, які така політика завдає неросійським народам СРСР.

Слід пам'ятати, що русифікаційний наступ іде не тільки по лінії шкільництва, але теж в інших галузях життя. Це не є припадкове, що українці та деякі інші неросійські народи мають відсотково менше число кандидатів і докторів наук, що українські наукові журнали тепер в більшості друкуються в російській мові, а кращих діячів культури позбавляють права працювати в наукових

17. *Учительская газета*, 24 травня 1979.

18. П. Федосеев, "Теоретические проблемы развития и сближения наций", *Коммунист*, ч. 1, 1980, стор. 68.

ділянках або прямо тримають у в'язницях та концентраційних таборах. Наступ на душу народу йде широким фронтом.

Таким чином, 60-річчя СРСР несе з собою українцям та іншим неросійським народам імперії небезпеку майбутнього втрачення частини території їхнього історичного поселення, їхній статус "союзних республік" і серйозну загрозу їхній національній самобутності.

Але це є тільки один бік медалі цієї історичної проблеми. Інший бік — це самооборона і опір неросійських народів. Від часу коли царська Росія їх завоювала до пізнішого успадкування їх московськими більшовиками, їхня мета не мінялася. Але разом з тим народи, яких призначали на асиміляцію, вижили. Сьогодні становище тих народів складніше. Історія останніх 60 років вчить, що існують численні засоби самооборони, і сама імперія повна внутрішніх протиріч, з якими Кремлеві важко впоратися. Але ці питання, зокрема проблема засобів самооборони українського та інших неросійських народів і так само можливості їхніх еміграцій, — вже окрема тема, до якої доведеться повернутися іншим разом.

В чому виявляється русифікація України?

Людмила Алексєєва

За обсягами своєї території Україна переважає Францію. Населення України досягає 50 млн чоловік, з яких 40 млн складають українці. Це найбільший з європейських народів, що не має державної незалежності. Україна придбала було її на короткий час у 1918 році, під час існування Української Центральної Ради. Від 1922 року статус України як союзної республіки було формально закріплено в складі Радянського Союзу.

Українське селянство вперто опиралося колективізації. Ось чому, починаючи з 1931 року, запроваджено масову депортацію українських селян на східні землі Радянського Союзу. Лише за перші два місяці 1931 року депортовано 300 тисяч чоловік.

Опір було зламлено в 1932-1933 роках шляхом організації штучного голоду в найхлібніших районах України. Восени, після збирання врожаю, в селян реквізували все зерно. Не залишали ні на харчування, ні на сімбу. Оскільки міста постачалися хлібом та іншими продуктами харчування, на підступах до міст поставлено загороджувальні заони, які не пропускали тих, що голодували, з сіл у міста. Значна частина реквізованого в селян хліба пішла на експорт. Іноземну валюту, яку виручили від продажу за викидні ціни хлібу, було використано на купівлю закордонного промислового устаткування, потрібного для прискореної індустріалізації Радянського Союзу. Не існує офіційних даних про число тих, що померли того року від голоду. За даними українського самвидаву, які базуються на підрахунках втрат населення, що посередньо також відбиті у всесоюзних переписах, у 1932-1933 роках на Україні загинуло приблизно 6 мільйонів чоловік.

Розправа з українським селянством забезпечила реальні можливості для колективізації сільського господарства. Одночасно вона підірвала можливості українського національного руху, бо основна маса українського населення складалася саме з селянства, яке в 1926 році нараховувало біля 24 мільйонів у порівнянні до 5,5 мільйонів міського населення. До того ж, міста та промислові центри України мали переважно російський склад

Людмила Алексєєва — один із членів-засновників Московської гельсінкської групи. Емігрувала до США в лютому 1977 року. Тепер є Західній представник цієї групи.

населення. Голод 1932-1933 років знесилив українське село. Індустріалізація, що відбувалася тоді на Україні, здобувала собі кадри робітників не з навколишніх сіл, як то нормально має місце під час індустріалізації, а за рахунок стороннього населення, головним чином з російських територій Радянського Союзу. Це сприяло збереженню національної різниці між сільським і міським населенням, різниці, яка існувала і в передреволюційній Росії. Ця різниця між російськими чи зрусифікованими містами та українським селом існує на Україні й понині.

Послідовна політика русифікації ведеться на Україні, починаючи з тридцятих років, себто вже півсторіччя. Основний прояв русифікації — це витиснення української мови російською в усіх сферах суспільного життя. Наскільки просувається цей процес, показують дані, подані нижче.

Згідно з всесоюзним переписом населення 1970 року 3 мільйони українців, що проживають на Україні, себто 8,5% її населення, вважають російську мову рідною. В 1959 році такі люди становили тільки 6% населення України або на 1 мільйон менше, ніж 11 років пізніше. Для порівняння наведу, що з 9 мільйонів росіян, що проживають на Україні, лише 135 тисяч чоловік або 0,2% російського населення України назвали українську мову рідною, і тільки 2,5% російського населення України вільно опанувало українську мову. А між переписами населення в 1970 і 1979 роках на Україні збільшилося число людей, які заявили, що їхньою рідною мовою є російська, з 13,3 млн до 15,5 млн. У той же час число українськомовних мешканців України зросло з 32,7 млн до 32,9 млн. Таким чином, за тих дев'ять років кількість мешканців України, які визнали рідною російську мову збільшилася на 2,3 млн і тільки на 200 тисяч більше громадян заявили, що їхньою рідною мовою є українська мова.

Витиснення української мови відбувається не стихійно, а вживанням цілого комплексу державних заходів, які скеровують демографічні процеси в бажаний для влади бік.

Переселення українців на східні, рідко заселені землі Радянського Союзу — в Казахстан, на Сибір, на Урал, на Далекий Схід — заохочується економічними методами. В той же час заохочується переселення росіян на Україну. В наслідку цього з 1959 по 1970 роки чисельність українського населення на Україні збільшилася лише на 3 мільйони чоловік, себто менше, ніж на 10%, а російського — на 2 мільйони чоловік, себто майже на 30%. А між 1970 і 1979 роками число українців в Українській РСР зросло з 35,2 млн до 36,4 млн, себто на 1,2 млн або менше, ніж на 4%. У той же час число росіян на Україні зросло на 1,3 млн, себто більше, ніж на 14% — з 9,1 млн до 10,4 млн. Звичайно, це трапилося не внаслідок природного занепаду українського населення та приросту росій-

ського, а в результаті переселень, які регулюються державою. В 1970 році російське населення України мало більше 9 мільйонів чоловік проти 35 мільйонів українців. А в 1979 році, як щойно сказано, жило в Україні вже 10,4 млн росіян. При тому майже 85% росіян мешкає в містах і промислових центрах. Вони там складають 70% населення, що залишає для українців лише 30%.

Впровадження російської мови починається з дошкільних дитячих установ. На Україні переважають російськомовні дитячі ясла та дитячі садки. Але й ті, що вважаються українськими, сильно зрусифіковані, бо під час підбору кадрів вихователів перевага віддається росіянам і зрусифікованим українцям.

Більшу частину вищих навчальних закладів на Україні зрусифіковано: приймальні іспити та початкова стадія навчання в них ведуться російською мовою. В столиці України Києві викладання провадиться українською мовою лише в університеті та й то не на всіх катедрах. Більша ж частина вузів України, за винятком деяких у західніх областях, провадить навчання російською мовою. В 1970 році з півтора мільйона спеціалістів з вищою освітою, що працювали на Україні, 600 тисяч були росіянами, себто більше, ніж третина. При тому в РРФСР кількість фахівців з вищою освітою складає 73 чоловіка на кожну тисячу українського населення проти 43 на тисячу російського населення.

Організація системи вищої освіти впливає на мову викладання в шкільній системі. Знання російської мови дає безумовну перевагу під час вступу до вузу. В наслідок цього створюється атмосфера потягу з українських шкіл до російських, що дозволяє розширити мережу російських шкіл за рахунок українських "за бажанням батьків".

Всіляко заохочується вивчення російської мови в українських школах, у той час як українська мова в російських школах викладається лише за проханням батьків учня. При цьому наполегливість батьків і учнів у відстоюванні українськомовності переслідується як "прояв буржуазного націоналізму". Про це повідомляється на працю батьків, яких "проробляють" на зборах і з якими "ведуть розмови" керівники.

У містах Донбасу та Криму українських шкіл немає зовсім. У таких великих містах, як Запоріжжя, Харків, Миколаїв, Херсон, Дніпропетровське, Одеса та багатьох інших є лише поодинокі українські школи, та й ті хіба що на окраїнах. У Києві число українських шкіл постійно зменшується, і в них вводяться класи з російською мовою викладання. Поступово ці школи з мішаних також стають повністю російськими.

У наслідку всіх цих заходів, які послідовно впроваджувалися на протязі півсторіччя, російська мова витиснула українську з усіх сфер суспільного життя. Українська мова, що формально вважа-

ється державною мовою Української союзної республіки, фактично збереглася лише в селах, а також серед невеличкої частини української інтелігенції, переважно гуманітарної. Неінтелігентні городяни вживають в розмові суміш вульгаризованих російської та української мов.

Я називаю цей процес русифікацією, а не советизацією, як це роблять деякі росіяни, бо, яким би неприємним цей факт для нас не був, російська мова є знаряддям знищення багатой та своєрідной української культури. І кожний росіянин, що заплющує на це очі чи перекладає відповідальність за це зі свого сумління на когось іншого, об'єктивно полегшує цей процес. На мій погляд, для росіян недостатньо не приймати участі в цій ганебній акції. Ми повинні разом з українцями активно втручатися в неї, рятуючи від нашої правлячої кляси їхню культуру, їхню національну гідність, ясно та беззастережно підтримуючи їхнє безумовне право на незалежність.

Народження Незалежної профспілки «Солідарність» у Бескидах

Липень 1980 року. В Любліні вже тривають страйки, а ми, в південносхідньому закутку Польщі — в Бескидах живемо по-старому. Вістки з Любліну проникають до нас дуже погано. Де-не-де йдуть розмови про те, що нібито в Любліні страйк, не ходять поїзди, стоять там ешелони з радянським військом. Жадні новини до кінця місяця до нас не доходять.

У серпні вже голосніше гомонять у горах, що в Гданську, Сопоті, Гдині та Щеціні страйкують. Поїзди з Варшави привозять до Устриків Долішніх листівки з підписом "Солідарність". Усі слухають Радіо "Вільна Європа", "Голос Америки" і т. п. Щойно десь в середині вересня, коли в Гданську вже закінчилися страйки, після створення "Солідарности" розпочинається рух і в Устриках.

На мурах, вікнах і всюди, де можна було приліпити, з'являються листівки з закликом організувати нову профспілку. Перший комітет Незалежної самоуправної професійної спілки "Солідарність" постає на підприємстві Управління лісного будівництва в Устриках Долішніх. Це підприємство будує нові дороги та мости в Бескидах. Терен його діяльності дуже великий — працює на ньому коло 1000 людей. Головою комітету вибрано Славомира Дзенніка. Він за фахом автомеханік, але займається й малярством — його картини користуються успіхом. За ним стежить міліція, викликає його на допити, робить у нього обшуки. Комітет влаштував своє бюро в старому знищеному будинку.

У місті й навколо нього зростає активність. Постає "Солідарність" у Загальноосвітньому ліцеї в Устриках. Очолює її професор хемії Колодзінський. Йому доводиться тяжко воювати з шкільною адміністрацією та з міською владою. Влада намагається звільнити його з праці. До середини жовтня майже всюди були вже засновані комітети нової профспілки. На найбільшому підприємстві (деревообробній фабриці в Устяновій) "Солідарність" домоглася звільнення директора Тадеуша Лепака. Це підприємство через технологічні недоліки зазнало великих збитків. Встановлене в бетоні італійське устаткування довелося демонтувати і поставити на його місце машини польської продукції, які були кращі від

Автор — українець, особисто брав участь у вищеописуваних подіях. Недавно покинув Польщу, живе на Заході.

імпортованих. Бюрократичний апарат був роздутий. Директор хотів купити будинок для гостей т. зв. "вищої сфери" коштом біля 1 мільйона злотих. Після запеклої боротьби директора звільнили.

Під кінець жовтня всі комітети нової профспілки домовляються та організують Міжзаводський комітет засновників Незалежної самоуправної професійної спілки "Солідарність" в Устриках Долішніх. Збори тягнулися до пізньої ночі. Брав у них участь і я. Праці було багато. Покликано до життя окремі комісії, які мали діяти за професією. Головою комітету вибрано возного (нижчий службовець) початкової школи в Устриках Снежка. За два місяці залишив свою посаду під тиском Служби безпеки. Свого часу він дістав покарання, і СБ це використало.

Тепер важко передати атмосферу того часу. Доводилося чимало працювати. Підготовлено багато документів для боротьби з міською владою. На цю тему можна було б писати багато, але я тільки скажу, що Устрики — місто та ґміну — називали княжою державою Мечислава Подковського. Він панував не сам, бо для забезпечення влади мав ще й своїх людей. Комітет зареєстровано в Південносхідньому районі Перемишля, хоч адміністративно Устрики належать до Кросна. Пояснювали це тим, що в Перемишлі "Солідарність" працює краще, ніж у Кросні. Ходили розголоси, що "Солідарністю" в Кросні керує СБ. Як це було насправді, важко сказати. Найкраще працював комітет "Солідарности" в Управлінні лісного будівництва, яке мало нове приміщення, телефон, телетайп. Пізніше директора цього підприємства Камінського за це звільнили.

У жовтні та листопаді постає профспілка землеробів у Бескидах. Осередком централі стає село Гошів, що лежить на відстані 6 км від Устриків. Цю профспілку очолює Антоні Войнарович з Гошова. Активно підключився до праці Веслав Новацький. Новацький жив на Царинській полонині, збирав ягоди, пас селянські вівці та худобу. На полонині з ним жило ще кілька чоловік. Він реально дивився на українську справу. Якось він над хатою повісив польський прапор. Коли ж полковник Доскочинський попросив його пояснити причину, він відповів: "це польське посольство на території України". Про полковника Доскочинського буде нижче.

Бескидську профспілку землеробів зареєстровано в Краківському районі під назвою "Федерація землеробів, робітників та інших професійних груп Бескидського району". Провадити свою роботу цій профспілці було нелегко. Міліція робила обшуки і т. п., заарештувала Новацького та інших.

У грудні на католицькі свята ми з дружиною виїздили до Ольштинського повіту. Коли 31 грудня ми повернулися, профспілка землеробів вже проголосила страйк. У залі нарад міського

уряду зібралось коло 100 осіб. Головою страйкового комітету вибрано Войнарівча. Створено різні комісії: інтервенційну, резолюційну і т. д. Страйкарі домагалися приїзду комісії Ради Міністрів. Складено 21 пункт вимог. Хліборобів підтримали робітники. Проголошено страйкову готовість. З Перемишля приїхав голова району Кіянка, з Кракова — правники району. Мене попросили провести мікрофони до залі та сполучити їх з учасниками голосування в місті. Президія страйкового комітету дозволила мені перебувати в залі під час свого засідання. Кожна година приносила щось нове: сотні телеграм, телефонних дзвінків, приїзд різних делегацій з цілої Польщі. Страйковий комітет прийняв назву "Загальнопольський страйковий комітет селян одноосібників". З'явилися перші іноземні журналісти. Комітет розробив численні статті проєкту договору, мені теж вдалося додати одну про культуру. Ввечорі 6 січня з Варшави приїхала комісія на чолі з міністром у справах профспілок Цьосеком. Усю розмову я записав на магнетофон. Першою вимогою комісії з Варшави було зняти з назви слово "загальнопольський", нібито за відсутністю правових підстав. Хлібороби мусли поступитися і вернулись до попередньої назви "Страйковий комітет Федерації землеробів, робітників та інших професійних груп".

Обговорено ще кілька пунктів проєкту. Коли ж один з адвокатів поставив питання про підписання договору із страйкарями, Цьосек заявив, що комісія немає повноваження підписувати договір, і приїхала тільки провести розмову. На тому переговори було перервано, після чого комісія повернулася до Варшави.

Страйк продовжувався. Приїхали хлібороби з Щеціна та інших воевідств. У залі з'явилися працівники польської кінохроніки та журналісти.

Розпочався страйк у Ряшеві в будинку колишньої воевідської ради профспілок. Страйк у Новому Санчі довго не тривав, його придушили Механізовані частини громадянської міліції (польські ЗОМО — *Zmechanizowane oddwoły milicji obywatelskiej*). Це трапилось приблизно 11 січня. Радіо і преса повідомили, що страйкарі залишили будинок добровільно. Ми знали, що це було не так. Була боротьба, залю було зруйновано. Такі вістки нас непокоїли, але більшість страйкарів в Устриках вірили, що приїде ще раз комісія, що уряд не наважиться закликати проти страйкарів міліцію. Але за два дні побачили, що помилялися. До міста приїхало 300 міліціонерів (ЗОМО), багато з них з псами. Оточили все. На вулиці біля будинку міського уряду заборонено затримуватися. Коли ми з товаришкою там зупинилися, нас прогнав міліціонер з псом.

У залі міського уряду йшла розмова між страйкарями та про-

курором. Двері до залі були відкриті, біля них стояла варта. Кількадесят міліціонерів вбігло до залі, четверо виламали двері до приміщення де знаходився телетайп, і винесли двох людей, які якраз робили пересилання до Гданська. Прийшов міський начальник і заявив: ви перешкоджаєте нам працювати, прошу за десять хвилин вийти з залі. Страйкарі обступили начальника та прокурора й почали з ними дискусію. Минула година. Міліція не втручалася. Страйкарі позбирали всі свої папери і, співаючи гімн, вийшли з залі. Одного старшого страйкаря, який не хотів вийти з залі, міліція винесла на руках. Залю замкнули. Пізніше видали різні речі страйкарів, залишені ними.

Усі страйкарі групою пішли на станцію, щоб від'їхати до Ряшева. Разом з ними до поїзду всіло теж кілька осіб з СБ. Дізналися, що в цьому часі затримано Новацького в Лиську. Хтось встиг повідомити ряшівців про події в Устриках, і вони вислали назустріч поїзду автобус. Члени устриківського страйкового комітету вийшли з поїзду за кілька кілометрів від станції, пересіли до автобусу і поїхали до Ряшева, щоб там з'єднатися з місцевими страйкарями. Міліція, яка чекала на станції на устриківців, так і не дочекалася на них. У поїзді з Устриків до Ряшева їхала група репортерів з кінохроніки, яка все знімала на кіноплівку. Вона зняла також акцію міліції в Устриках. Офіційна версія пояснювала акцію тим, що між страйкарями буцім то були хворі на дизентерію, що, звичайно, було неправдою.

Перебувши в Ряшові два дні, устриківці повернулися додому і продовжували страйк у приміщенні робітничої профспілки.

До Ряшева переїхав Загальнопольський страйковий комітет хліборобів. Там усі чекали на комісію з Варшави. Передумовою підписання договору в Ряшеві висунуто підписання договору в Устриках. З Гданська приїхали Лех Валенса і Анджей Гвязда.

У січні або лютому вдруге приїхала до Устриків комісія. До підписання договору не дійшло. Страйк продовжується. Зростає хвилювання. Міняється склад президії страйкового комітету. Деякі страйкарі в день їздили до себе на село, на ніч поверталися до міст. Голова страйкового комітету Войнарович починає запроваджувати деспотичну владу, що негативно впливає на загальну атмосферу. Врешті приїжджає до Ряшева і до Устриків варшавська комісія на чолі з міністром сільського господарства Кацалою. Розмови тривають від 6 години вечора до 6 години ранку. Я записую розмови на магнетофонну плівку. Хлібороби збільшили свої вимоги. Постараюся коротенько з'ясувати ті, які пам'ятаю.

1. Знести податки на теренах, вищих від 350 (чи 450) метрів над рівнем моря.

2. Покарати винних за переслідування активістів хліборобської профспілки.

3. Віддати хліборобам землю, яка знаходиться під юрисдикцією Ради Міністрів (це сотні гектарів, які обробляло військо).

4. Передати терен Мучного під санаторії. (Селище Мучне Ґерек подарував полковникові Доскочинському на іменини, а той вже перейменував його на Казімежове — від власного імени Казімеж Доскочинський).

5. Справа висадженої в повітря греко-католицької церкви в Райському в сімдесяті роки.

6. Дозвіл на будову костьолу в Устриках. (Існує в Устриках мурована українська церква, але не давали дозволу її відновити. Після страйку дозволено будову нового костьолу).

Багато вимог було в справі шкільництва, одна в справі культури. Важливою проблемою було питання повернення місцевостям старих назв. Присвячено чимало уваги проблемі села Арламів. Взагалі справа території підпорядкованої центральному урядові вимагала ширшого обговорення — сюди входили: справа полковника Доскочинського, переселення людей з їхніх господарств, втрати в державному хліборобському господарстві, приватні дачі воеводи, першого секретаря воевідського парткому Кондефера в Кросні й першого секретаря парткому Коваля в Устриках. Страйкарі вимагали також покарання начальників ґміни в Чорній, Лютовищах, Устриках, директора державного хліборобського господарства в Лютовищах.

Переговори тривали цілу ніч. Вранці підписано договір.

Підписано, але чи реалізовано? Реалізовано небагато. Дали дозвіл на будову церкви в Устриках, дещо зрушилося в ділянці культури, трохи пообтинали територію, підпорядковану урядові, нікого не покарали з т. зв. "промінтів". Згодом повернено старі назви, Мучне віддали лісникам, і там, де колись перебував Ґерек і компанія, тепер в розкішних кімнатах мешкають робітники лісного господарства. Є там і басейни, і савни. Покликано комісію для реалізації договору, але на її працю жаль було дивитися. Землі селянам так і не передали, і використовували кожну нагоду для відволікання рішення.

Все це тривало до осені 1981 року.

СПОГАДИ

СПОГАДИ ПРО БАТЬКА

Валеріян Ревуцький

Говорити про батька взагалі тяжко, але говорити про мого батька ще тяжче з огляду на його надзвичайно різноманітну діяльність. І справді, фолкльорист і винятковий виконавець українських дум, перекладач вокальної літератури, фахівець художнього читання, літературознавець і музикознавець (тяжко сказати, хто тут його перевершив у його, на жаль, неопублікованій праці "Генріх Гайне і Роберт Шуман"), організатор українського музичного життя, талановитий педагог.

"Колискою" батька було село Іржавець, оспіване Шевченком. У моїй пам'яті добре зберігся іржавський маєток, про якого дуже мало згадує "потойбічна" преса. Він був розташований на південному краю села. Мій прадід по материнській лінії Дмитро Кіндратович Каньовський, одружившись з Марією Павлівною Стороженко (рідною небогою українського письменника Олекси Стороженка), вирішив маєток якомога більше озеленити й насадити декоративні й плодові дерева. Маєток перетинався досить глибоким ярмом, і прадід вирішив розвести плодовий сад на південносхідньому боці яру на чотирьох штучно зроблених терасах. Уздовж найвищої тераси йшла досить довга липова алея, що переходила у ліщинову. По другому боці її йшов густий вишняк зі "шпанками" (як називали селяни еспанські черешні).

Будинок, де народився батько, зберігся. Західній бік його був оточений широким півкільцем бузку, де всередині був квітник. На східньому боці будинка знаходилися кущі троянд, за трояндами сливник (угорки) з двома альтанками. Одна була оточена диким виноградом, до другої вели 20 східців на спеціально насипаний горб. За сливняком (з величезною грушою-мушкаткою) йшла п'ятидесятинна левада, а по другий бік маєтку (через яр) — друга левада, що мала назву "саківщини". З південного боку до маєтку підходила власність поміщика Світа, а з північного йшла дорога на

Текст доповіді, прочитаної на конференції УВАН 22 листопада 1981 року з нагоди 100-річчя з дня народження Дмитра Ревуцького та 40-річчя його вбивства (29 грудня 1941 року). Доповідь подано тут в скороченій формі, оскільки вона мала лекційно-ілюстративний характер. — В. Р.

село. По другий бік її був цвинтар, де похований мій дід, Микола Гаврилович, поруч нього — моя мама та брати мого діда Аркадій та Олександр. Останній був хористом італійської опери в Петербурзі і виступав з українським репертуаром на концерті пам'яті Шевченка 1861 року, перед тим як його тіло перевезли на Україну.

Весь маєток займав територію з дванадцяти десятин, на яких розташувалися кухня-флігель, конюшня, сарай, загорода для худоби, чотири комори, т. зв. банька (що ніколи не вживалася за призначенням) та три клуні. На першій з них (як сьогодні бачу) влітку маячила постать чорногозу з підкладеним колесом для гнізда. Мій дід, бабуня, а потім батько жили у 350-десятинному маєтку у великій приязні з селянами Іржавця. В революцію, на відміну від багатьох поміщиків, наш маєток ніяк не постраждав, а в небезпечний час навіть селяни ховали батька від дій надто радикальних представників більшовицької влади. Допомога батька у будові школи та клубу (зборні) на селі, безкоштовна позичка зерна селянам, якого вони не мали достатньо до нового врожаю, наймання селян на обробку своєї землі з т. зв. половини (половину забирали ті, що обробляли) зробили своє діло. І батько, і його молодший брат (дядько Левко) розуміли і шанували душу нашого трударя-селянина. І самі селяни поробили заходи. Ревуцьким було дозволено проживати в маєтку.

Під час моєї останньої візити до Іржавця в липні 1943 року старенька Явдоха Забарна оповіла: "Коли раптово помер мій чоловік Іван, і я залишилася з малими дітьми, то Дмитро Миколаєвич сказав тоді управителю, Петрові Стеценку:

— Я зараз виїжджаю на зиму. Дивіться, Петре, щоб Явдоха мала все для себе на прожиття, щоб була нагодована. Попрохайте людей, щоб обробили її присадибну землю. Тим людям я віддячу".

В студентські роки батько кожне літо проводив у Іржавці. Він був одним з головних ініціаторів музично-драматичного гуртка в 1902-1905 роках. Цей гурток робив вистави на користь організації народних читалень при земстві. Ставили переважно твори Карпенка-Карого, Старицького та Кропивницького. В 1904 році там сталася така подія. В хуторі Загоні біля села Іваниці аматори вирішили поставити *За двома зайцями* Старицького. Ролю Голохвостого грав батько. Підібрався здібний склад виконавців, але з ролею перекупки Секлети справа не виходила. Вирішили на цю роль запросити відому акторку Ганну Затиркевич-Карпинську, що недалеко жила, відійшовши цілковито 1898 року зі сцени. Після першої розмови вона категорично відмовилася брати участь у виставі. Тоді вирішено запросити її на пробу для вказівок. На це вона погодилася і, побачивши гру батька в ролі Голохвостого, сказала: "З таким партнером буду грати!" А після дуже успішної

вистави ще додала йому: "Слухай, іди на сцену! З тебе буде другий Саксаганський!"

В акторських здібностях батька я мав змогу перекоонатися вже з малих літ, коли він, сідаючи за рояль і закликавши мене й покійну сестру Олександру, починав грати від початку й до кінця дитячу оперу М. Лисенка *Коза-дерева*. При тому він відповідно втілювався в характери звірів і так яскраво, що потім всі ми втрьох уже успішно відспівували всю оперу до кінця. Не раз доводилося бачити батька й на сцені. 1923 року в колишній Київській сьомій гімназії (тоді вже 49 трудова школа, де батько викладав українську мову) давали окремі сцени з драм О. Островського з нагоди 100-річчя з дня його народження. Ставили один акт з його відомої п'єси *Гроза*. Поголивши вуса й одягнувши одяг монашки, батько зіграв епізодичну постать Феклуши. Перевтілення було повне. Серед глядачів пішли розмови. "Хто це грає її? Мабуть, якась професійна акторка?"

Другий раз довелося побачити батька на сцені у виставі сатиричної опери М. Лисенка *Андрасіяда*, де він виступив у теноровій партії педагога Іллі Радкевича. Це було 14 травня 1928 року в клубі Медсанпрацівників. Музична партитура *Андрасіяди* (в російській мові) складена з чисельних популярних опер і є сатирою на відомого русифікатора директора 1-ої київської гімназії Олексія Андріяшева, який для посилення русифікації вирішив видавати т. зв. "народний" календар. Він набрав для цієї справи невідповідних педагогів, календар вийшов з грубими помилками, і самому Андріяшеву винесено сувору догану від вищого начальства. Коли Кость Левицький (син академіка Ореста Левицького) приніс батькові рукопис *Андрасіяди* від родини Драгоманових, було вирішено її поставити. Вистава пройшла з величезним успіхом, і її було повторено в Київському будинку вчених.

У кінці першої дії цієї опери відбувається дует педагога Радкевича та Андріяшева, для початку якого вжито відомий дует Альфреда і Віолетти з опери Верді *Травіата*, де партію героїні передано баритонові (Андріяшеву). Коли в дуєті батько добре взяв фальцетом високу ноту, то доктор Д. Ліберман, що сидів поруч зі мною, досить голосно вимовив: "Молодець". Після вистави присутній на ній Микола Садовський зазначив, що ніколи хор (що складався з студентів Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка) не грав так добре, а з виконавців особливо виділив батька.

Серед численних концертів, організованих батьком в Київському будинку вчених, куди він тоді входив як голова концертної комісії, запам'яталися такі події, як вечір українського романсу у виконанні соліста Одеської опери драматичного тенора Олесья

Чишка, а також вистава одноактної опери *Ганжа Андибер* В. Золотарьова, де з успіхом співав молодий співак Дометій Євтушенко. Там же довелося бачити батька ще раз на сцені (до ювілею Мусоргського поставлено сцену в корчмі з опери *Борис Годунов*, де він співав партію монаха Місаїла). Михайло Донець, відомий український оперовий співак (співав Варлаама), признався, що ніколи не мав такого доброго партнера, як батько, в партії Місаїла.

Про батька як знаменитого інтерпретатора українських дум, історичних та побутових пісень можна писати окреме дослідження. Хочу тут згадати лише один виступ батька влітку 1928 року в містечку Кагарлик, куди він випадково приїхав, відвідавши мене під час мого перебування там на практиці від будівельної профшколи. Вістка про його прибуття відразу поширилася, і місцевий директор школи запропонував йому виступити в клубі з лекцією на тему "Українські думи та пісні історичні". І думи, і пісні він сам грав в супроводі фортепіяна. З дум він вибрав "Про трьох братів самарських" та його улюблену "Невільничий плач" ("Ой, не сивії тумани наступали"). Особливо вражав кінець цієї останньої: "І ще поклоніться отаману — батькові кошовому, і всьому товариству кривому й сердешному, і всім головам слухаючим і на многія літа до кінця віку, гей". З історичних пісень батько вибрав "Про козака Швачку" та "Про Саву Чалого". Після лекції глядачі прохали його ще щось виконати, і тоді батько виконав жартівливу пісню про Купер'яна з різнобарвними інтерпретаціями цехмайстрів, що ще при своєму розумі, й тих, що остаточно впилися перед приходом грізної мамуні.

Батько був величезним майстром художнього читання. Мені доводилося чути не тільки, як він читав твори М. Коцюбинського, В. Стефаніка чи Лесі Українки (пригадую тут читання драматичної поеми останньої *В катакомбах*). В часи, коли його було звільнено з праці в Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка (про це нижче), художнє читання стало основним джерелом заробітку, яким він займався, ілюструючи лекції проф. В. Перліна по різних клюбах та підприємствах. Одночасно з художнім читанням варто було б згадати батька як майстра розповідної прози, де джерелами часто були реальні люди. Одним з таких стало "оповідання дячихи" з Іржавця (дійсне ім'я її Параска Пручай). Одного разу батько оповів його Миколі Зерову. Тому страшенно воно сподобалося, і він почав його оповідати теж. По Києву пішли чутки: хто у кого перейняв, Зеров у Ревуцького чи Ревуцький у Зерова. Одного вечора в нашому домі на товариський вечірки присутні наполягали, щоб Зеров оповів "дячиху". Врешті, він погодився, і, мушу сказати відверто, зробив він це не менш талановито, ніж батько. Комізм оповідання в самій мові (росій-

ська мова з українськими наголосами і невідповідне вживання слів: наприклад, "Вот это как мы были в Одессе, дак там мичман, наш родственник, такой мылый, катал нас по морю на катетри").

На 1926-1928 роки припадали ювілеї таких визначних композиторів, як Бетговен, Шуберт та Шуман, і за ініціативою батька видавництво "Книгоспілка" вирішило видати численні вокальні твори цих композиторів. Для перекладів на українську мову батько залучив неоклясиків: М. Зерова, М. Рильського, П. Филиповича. Багато перекладів зробив також Борис Тен (Хомичевський), але величезну кількість їх здійснив сам батько. Дозволю собі навести кілька прикладів. Наприклад, першу пісню з циклу "До далекої коханки" ("An die ferne Geliebte"):

Auf dem Hügel sitz' ich, spähend,
in das blaue Nebelland,
nach den fernen Triften sehend,
wo ich dich, Geliebte, fand.

У перекладі батька:

На горбі сиджу та мрію
Серед пишних тих ланів,
І долина зеленіє,
Де кохану я зустрів.

Крім цього циклу, батько переклав численні інші романси Бетговена. З романсів Шуберта пригадую його переклади "Двійника" ("Der Doppelgänger") та "Її портрет" ("Ihr Bild"), обидва на слова Гайне. Переклад "Її портрета":

Перед твоїм портретом
Я в роздумі стояв.
І чарівний твій образ
Жити в очах знов почав.
Чудовий ніжний усміх,
Мов промінь на устах,
І тїнь легкого суму
У дорогих очах.
І сльози затремтіли,
І сльози серце рвуть,
Повірити не сила.
Не сила повернуть!

Одним з кращих своїх перекладів батько вважав романс Шумана "Не серджусь я" ("Ich grolle nicht"). Наводжу тут, крім оригіналу, переклади першого куплета:

В оригіналі: Ich grolle nicht und wenn das Herz auch bricht.
В англійській мові: I will not grieve although my heart should

break.

В російській мові: Я не сержусь, пусть больно ноет грудь.

В перекладі батька: Не серджусь я, болит душа моя.

Відомий другий романс Шумана на слова Гайне "У сні я гірко плакав" ("Ich hab' im Traum geweinet") звучав у перекладі батька:

У сні я гірко плакав,
Приснилось, лежиш ти в труні.
Прокинувся я, і сльози
Зросили обличчя мені.
У сні я гірко плакав,
Приснилось, покинула ти.
Прокинувся я, і довго
Зривалися сльози текти.
У сні я гірко плакав,
Приснилось, ти знову моя.
Прокинувся я, а сльози
Все ллються без краю й кінця!

У середині 1920 років на терені Києва вперше з'явився відомий камерний співак Анатоль Доливо-Соботницький. Він виконував пісні різних народів світу. Батько захопився ним, організував його концерти по всіх клябах Києва. В його репертуарі була французька пісня "Sur le pont d'Avignon", яку батько відразу переклав. Доливі дуже сподобався його переклад, і одного разу він проспівав її в перекладі батька на біс. Початок її:

Sur le pont d'Avignon
J'ai oui chanter la belle
Qui dans son chant disait
Une chanson nouvelle.

У перекладі батька цей куплет звучав:

Де сходить Авінйон
Над воду лазурову,
Хороше там дівча
Співало пісню нову.

Для Київського оперного театру батько переклав кілька опер. Пам'ятаю, як сильно уболівав він над тим, що перша фраза з *Фавста* Гуно мала б починатися незручним для вокаліста звуком "ї". Старий Фавст співає: "Ні! Ні! Даремно я вивчав безсонними ночами і природу, і Творця..." і таке інше. Після *Фавста* були перекладені: *Викрадення з сералю* Моцарта, *Пророк* Маєрбера, *Паяци* Леонкавалло, *Алеко* Рахманінова та *Руслан і Людмила* Глінки. Вступ до арії Руслана з останньої так звучав у перекладі батька:

О, поле, поле, хто тебе засіяв
Мертвими кістками?
Чий кінь баский тебе топтав
В останній час страшного бою?
Хто на тобі тут славно впав?
Які тут смерть знайшли герої?
Чому замовкло поле, ти,
І забуття травною вкрилось.

В опері *Алеко* є арія старого цигана, де цілковито вставлені слова з поеми Пушкіна "Цигане":

И всюду страсти роковые
И от судеб защиты нет.

Батько переклав цю фразу:

І всюди пристрасти панують
І в пустках захисту нема.

Микола Частій, соліст Київського оперного театру, проспівавши перший раз арію старого цигана, відразу задзвонив до батька, що надзвичайно легко співається. Батько відповів йому: "Моє намагання було дати вокалістові як можна більше звуків «о» чи «а»". В куплеті "в пустках захисту нема" три "а", що полегшують працю співака.

Взагалі від співаків йшла "злива" прохань на переклади, і батько охоче робив їх, а додатково, коли траплялися добрі виконавці, то він широко допомагав їм з виступами. Особливо йому подобалися виступи молодих співаків Дометія Євтушенка та Олександра Колодуба. Вони виступали дуєтом. Батько вважав, що їхні голоси надзвичайно гармонійно підходили. Серед їхнього репертуару батько порадив співати чумацьку пісню "Та наїхали чумаки з України", що на його думку найкраще віддавала дух чумацької пісні.

Великою також можливістю для виступів співаків стали музично-вокальні демонстрації при Київському музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка, що їх зорганізував батько за допомогою професорів Миколи Філімонова та Костя Рєгаме. Кожного другого тижня давали концерт в українських перекладах. Головним вокалістом був Філімонов, але більша частина заповнювалася іншими вокалістами, в тому числі багатьма студентами. Демонстрації провадилися протягом кількох років і охоплювали композиторів від Й. С. Баха до Курта Вайля, притягаючи багато слухачів поза інститутом. Після 1929 року, коли директором інституту став Семен Романюк, справа з демонстраціями ускладнилася. Романюк робив перешкоди нормальній

праці демонстрацій і говорив батькові: "На чорта ви мені співаєте про всяких Льоенгрінів, співайте про пролетаріят". Відомий романс Мануеля де Файя "Астуріяна", він окреслив як "непотрібну сентиментальщину", а, за словами батька, похвалив лише "Коваля" Брамса (переклад батька).

Цей же Романюк 1931 року звільнив батька з посади професора за "буржуазно-націоналістичну ідеологію". Але дядька він залишив, хоч той поставив справу перед Романюком, щоб його звільнили також, бо ідеологічно нема різниці поміж братами. Романюк на це відповів дядькові: "Ви є інша справа. Ви залишаєтесь, на це я маю наказ... згори". Батька поновили лише на праці (вже в Театральному інституті) на курс ортоєпії 1938 року й одночасно як старшого наукового співробітника Інституту фолкльору Української Академії Наук.

Коли в той час батько прийшов до Театрального інституту, то російська мова вже сильно розповсюдилась поміж студентами, і батькові довелося енергійно наполягати на правильному наголошенні. Він тут залишився вірним тим принципам, що поставив ще у своїй книзі *Живе слово*. Найдалі справа зайшла в питанні шиплячих звуків. Принцип батька: українська мова має тверді шиплячі. Студенти ж під впливом російської мови переважно вже мали м'які шиплячі, промовляючи "чяс" чи "щястя" замість "час" чи "щастя". Не обійшлося без опору. Один з активних студентів-партійців на прізвище Чернявський відразу "пришив" батькові "націоналізм". Батько залишився при своїй думці. "Не хочете, не робіть, я намагаюсь зробити вам краще". Але швидко сам Чернявський здався, побачивши, як сильно виправилася мова в його однокурсників.

Коли батько прийшов працювати до Науково-дослідного інституту фолкльору, то фактично це було продовженням його праці в Етнографічній комісії УАН у 1920 роках. Лише з істотною зміною. Тоді безпосереднім головою цієї комісії був Климент Васильович Квітка, тепер ним став російський вчений, Юрій Матвійович Соколов. Змінився й склад наукових співробітників, не дивлячись на присутність серед них Миколи Грінченка. Звичайно, це була невідповідна заміна, хоч Соколов ставився добре до батька. Але дух був інший. Вже не було тієї тісної співпраці, що існувала раніше в Етнографічній комісії поміж батьком та Климентом Квіткою. Останній постійно радився з батьком (хоч сам бездоганно знав матеріал). Так, наприклад, вони довго співпрацювали над дослідями численних пісень про дівчину-дітозубницю (наприклад, пісня "Ой, ковалю, коваль-коваленку").

Хочу зазначити ще одну деталь. Коли батько почав працюю в Науково-дослідному інституті фолкльору, була вже готова його праця про відомого українського кобзаря Остапа Вересая. Одного

дня праця (в рукописі) зникла з шухляди батькового письмового стола в інституті. Батько сильно побивався з цього приводу. Серед працівників інституту був Федір Лавров. Він опублікував 1955 року книжку про Остапа Вересая. Обвинувачувати його прямо нема підстав, але велика підозра падає на нього.

Можна було б значно більше говорити про батька. Закінчуючи, хочу на кілька хвилин зупинитися ще на одному питанні, а саме на взаєминах братів Ревуцьких — мого батька і молодшого на 8 років дядька Левка. Батько був не тільки опікуном дядька по смерті батьків, але й тим, хто завжди спрямовував дядька в річище української та світової культури. Батько сприяв тому, що дядька запросили викладати до Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка, ввів його до музичного товариства ім. М. Леонтовича у Києві, був ініціатором видань галицьких та козацьких пісень в гармонізації дядька, просунув справу з його Другою симфонією, просив його допомоги в виданні творчої спадщини Лисенка. Між іншим, коли плянувалося видати галицькі пісні, батько порадив видати їх з додатковим німецьким текстом. До цієї справи було запрошено Освальда Бургардта (Юрія Клена). Вони з батьком студіювали тексти кілька днів. Пригадую, що перші два рядки пісні "На вулиці скрипка грає..." звучали так: "Auf der Strasse spielt die Fiedel, bin ein lustig Hirtenmädel, uch, uch, uch!"

Я оминаю тут епізод 1919 року, коли батько врятував життя дядькові Левкові (про це було в доповіді Василя Витвицького, яку прочитала Олена Несіна). 1935 року Максим Рильський і дядько Левко прийшли до батька по пораду, що їм робити з пропозицією Андрія Хвилі написати "Пісню про Сталіна". Батько тоді порадив їм написати її, щоб зберегти собі життя для передання творчої естафети української культури майбутньому поколінню. В цьому мені судилося бути випадковим свідком, як і пізніше, 1939 року, коли батько відверто не схвалював деяких творів дядька, написаних на партійне замовлення, а дядько щиро визнавав, що на нього був зроблений... "страшний тиск" написати, і стверджував доречність батька.

■

Був соняшний ранок у жовтні 1941 року. Київ вже був окупований німцями. Будучи в Шевченківському парку (недалеко від пам'ятника Шевченкові), ми з батьком побачили, як повз нас пройшов дуже пристійний німецький офіцер в супроводі двох дівчат, які намагалися щось говорити йому. І батько тоді сказав мені словами Шевченка:

Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили.
Так що й німець не второпа,
Учитель великий,

а потім: "Вони тут довго не будуть! А знаєш, що проспівав мені Левко 1918 року, коли вони відходили з Києва, на мотив їх гімну: «Німці, німці, забирайтесь, забирайтесь к чортам!»"

Через два місяці батька не стало... Мене не було в Києві, коли сталася трагедія. Іван Сагатовський, відомий актор побутового театру, приніс мені кілька фотографій батька й мачухи в труні. Я на них не дивився. Хотілося, щоб батько залишився живим в пам'яті на все життя. Фотографії я віддав 1943 року хрищенці батька в Іржавці, селянці Марусі Хоруженко. Вона сказала тоді: "Хай вони залишаться моїм синам Андрію й Миколі, щоб вони і їх діти знали, що зробили кати над моїм дорогим хрищеним!"

У ПОХОДЕНЬКАХ ПО ПАРИЖУ

Іван Кошелівець

Як іти Єлісейськими полями від площі Конкорд до Етуаль, Театр Мариньї буде праворуч між каштанами, трохи далі від авеню. Проходячи повз нього й тепер, я згадую початки свого знайомства з Парижем: це був перший театр, до якого я потрапив, приїхавши туди на весні 1951 року. З причини ось якої: ще за таборової доби в Німеччині я начувся про ансамбль Мадлени Рено — Жана-Люї Барро. Альянти, окупувавши Німеччину, взяли, сказати б, для гуманізації німців, під свою опіку тутешню пресу. Французи видавали двомовну німецько-французьку газету; забув її назву. З неї я й вичитав, що Барро, либонь, чи не 1947 року виставляв у Театрі Мариньї *Процес* Кафки в інсценізації Андре Жіда. А що я захоплювався тоді Кафкою, то через нього й запам'ятався мені ансамбль Рено — Барро, який відразу від свого народження став одним з визначніших у театральному Парижі.

Тепер Барро можна б назвати модним словом — дисидент; супроти Комеді франсез, з якої він вийшов 1946 року і заснував спільно з Мадленою Рено (вона теж вийшла з Комеді франсез разом з ним) свій ансамбль. Перше десятиліття існування ансамблю пов'язане з Театром Мариньї.

Коли ж я приїхав уперше до Парижу, *Процесу* в програмі Барро вже не було, і я потрапив на виставу п'єси Жана Ануя *Репетиція, або Покарана любов*. З моїм знанням французької мови (я тоді щойно привичаювався сприймати її на слух) текст п'єси я розумів з п'ятого в десяте, але й того вистачало, щоб цінувати гру акторів. А грали вони — дай Боже всякому! Це ж були п'ятдесяті роки — золотий вік паризького театру, з якимось подиву гідним багатством на талановитих виконавців. У самого Барро, крім нього й Мадлени Рено, були ще П'єр Бертен, Симона Валер, Жан Десайї, подеколи, не належачи постійно до ансамблю, брали участь в окремих виставах П'єр Брассер, Сузі Делер і ще інші. З ансамблем Барро тоді в Парижі міг ще конкурувати (а може, з погляду режисури був і ліпший) хібащо Театр насъйональ популер (Державний народний театр) Жана Віляра в палаці Шайо на Трокадеро.

Протягом того першого п'ятиліття знайомства з Парижем я мав змогу бачити в Мариньї всі кращі вистави Барро; серед них

Шекспірового *Гамлета*, *Христофора Колумба*, *Поля Кльоделя*, *Вакха* Жана Кокто, *Мольєрові Витівки Скалена*.

Потім Барро пішов мандрувати по інших театрах Парижу, а через Мариньї відтоді перейшло багато інших ансамблів. Цього ж року в ньому влаштував, мабуть, найбільшу театральну сенсацію сезону Роман Полянський виставою п'єси англійського драматурга Пітера Шаффера *Амадеус*. Як відгадує читач, мова про Вольфганга Амадеуса Моцарта. Як наперед можна відгадувати далі, в його стосунках з придворним композитором австрійських цісарів Антоніо Сальєрі, тепер зовсім би забутим, якби не живучі легенди, за якими він нібито інтригував проти Моцарта і навіть отруїв свого геніяльного сперечника (до речі, ні одне, ні друге ніколи з певністю не було доведене). Це й становить зміст п'єси Шаффера, яка з великим успіхом обійшла театри Англії, Америки, Німеччини, Скандинавії, навіть Австралії, тобто без перебільшення всього західного світу, а частково пробилася і в східній, будиши виставлена у Варшаві тим таки Полянським.

З Романа Полянського без застережень талановитий режисер. Знають його передусім як кінорежисера (якісь там фільми з дракулами),* хоч по закінченні театральної освіти в Кракові він починав з театру і тепер знову повернувся до нього.

Як цілість, пишно оформлена вистава *Амадеуса* витримана в доброму ритмі від початку до кінця. Я підкреслюю — в ритмі, бо (як це спостерігається в кожній талановито зробленій виставі) мізансцени сліднують одна за одною наче б під удари метронома, без т. зв. "прохідних" порожнин.

Але сам Полянський у головній ролі дуже контroversійний, так що амплітуда критики коливається від повного схвалення до цілковитого заперечення. Як на мій погляд не театрального критика, Моцарт в його інтерпретації занадто зблизьнований. Крім того, Полянському бракує акторського голосу і доброї дикції. Та в цілості враження від вистави це не відіграє великої ролі, бо більше, ніж на три чверті, тримає її партнер Полянського, славний актор, один з небагатьох тих, що з п'ятдесятих років досі ще активні на паризькій сцені, Франсуа Пер'є в ролі Сальєрі.**

При такому багатстві видовищ, як у Парижі, де, не рахуючи музичних театрів і безлічі кабаре, діє постійно понад сімдесят драматичних театрів, здобувати квитки звичайно не проблема,

*Окрім одного фільму про вампірів (*The Fearless Vampire Killers or Pardon Me, but Your Teeth Are in My Neck*, 1967), Полянський ще й широко відомий такими фільмами, як *Nóż w wodzie* (1962), *Repulsion* (1965), *Macbeth* (1971), *Chinatown* (1974), *Tess* (1979) та ін. — Ред.

**Любителі кіна, не знайомі з паризьким театром, можуть пам'ятати його принаймні з двох давніших фільмів: *Загублені сувеніри* і *Ночі Кабірії*. В останньому Пер'є партнер-спокусник Жюльєти Мазіна.

майже всюди можна їх мати й перед виставою. Але Театр Мариньї, не в останню чергу завдяки також і кольоритній біографії Романа Полянського, цим разом викуплений далеко наперед, і нам, приїжджим на два-три тижні, потрапити на *Амадеуса* не було жадної надії. Аж тут (трапляються ж щасливі випадки!) наш добрий друг, професор з Кракова, виявився колишнім учителем Полянського; а учні завжди мають респект перед учителями! Через його посередництво ми й доскочили квитків на кілька осіб.

Після періоду Мариньї Жан-Люї Барро мігрував по різних сценах Парижу. Кілька його вистав я бачив у Театрі Сари Бернар, а потім в *Одеоні*. Коли ж звідти його 1968 року викинув тодішній міністер культури Андре Мальро за симпатії до шаленців, що окупували й ущент сплюндрували театр, Барро якось зник мені з поля зору. Аж тепер, коли понад рік тому для нього збудували новий театр просто таки на пупі Парижу, на т. зв. "Круглому пункті" Єлісейських полів (*Rond-Point*), майже навпроти Мариньї, я знову поновив відвідини його вистав.

Цей театр — будівля у формі ротонди на подобу римського Пантеону. Один сегмент цього кругляка відтято на сцену, а решта становить викруглену на подобу арени залю на 930 місць. А що сцена, щоб глядачам добре було видно дію з усіх сторін залі, на відведеному їй сегменті нічим не обмежена з боків, завісу на таку широчінь не можна припасувати. Та Барро зовсім добре обходиться й без неї.

Внутрішнє устаткування зовсім відмінне від звичайного уявлення про театр: скромне, а разом і дуже утульне. З фойє сходи вниз ведуть до просторого ресторану, в якому кожної години дня можна посидіти при філіжанці кави, а то й пообідати перед виставою.

Спереду до будівлі театру приліплений будинок, в якому міститься Інтернаціональний дім театру. Це давня мрія Барро, яку йому щойно тепер, з одержанням цього приміщення пощастило здійснити. За його задумом, кожен діяч театру в світі, незалежно від державної приналежності, матиме в цьому центрі свою адресу; приїхавши до Парижу, може зустрічатися тут з друзями, журналістами, давати інтерв'ю для радіо й телевізії тощо. Інтернаціональний дім театру стоятиме у зв'язку з бібліотеками Парижу й матиме свою власну, з кімнатами для охочих там таки й працювати. Крім того, у програмі Дому плянуються мистецькі маніфестації: театральні, музичні, літературні; семінари, конференції, виставки.

У цьому новому приміщенні трапилося мені бачити дві визначніші вистави Барро: у березні минулого року *Любов амура*

(по-французькому звучить ефектніше: «Amour de l'Amour»), дотепне дійство за Апулеем, Ля Фонтемом та іншими; а цього року в лютому — *Антигону* (за Софоклом, у переробці П'єра Буржада).

Барро мораліст, у добромu значенні цього слова. Тим то його й приваблював здавна образ Антигони.

Софоклова *Антигона* починається з того, що за однією з сімох брам Теб лежать брати Етеокл і Полінік, що впали мертві в братньому поєдинку. Але ні Софокл, ні його попередник Есхіл (*Семеро проти Теб*) не були перші в порушенні теми братовбивчих воєн; що перед ними цій самій темі присвячений індійський епос *Магабгарата*. Зрештою, все це почалося з синів Адама. Але й поготів Есхіл і Софокл не були останні. Уся історія після них багата в літературі подібними сюжетами. Зокрема й українська література двадцятого століття має не один приклад боротьби братів на смерть за справжні чи ілюзорні суспільні ідеали. Часто трапляється цей мотив у раннього Тичини.

Блиснула шабля в першого!
Креснула в другого,
ще й в третього клинок...
"Ой, сину, синку мій, синок!"
Лежить бандит готовий.
А два брати знов далі б'ються —
ніяк їх не рознять.

Так кінчається його поезія "Три сини". А в новелі Юрія Яновського "Подвійне коло" (з роману *Вершники*) б'ються між собою на смерть чотири брати Половці. Та й Буржад для осучаснення *Антигони* не потребував далеко шукати прикладів: у них, у французів, свіжі ще в пам'яті окупація і резистанс, що теж ставили братів по двох боках барикади. Тому, модернізувавши на цьому матеріалі Софокла, Буржад, щоб підкреслити вічність проблеми, уточнив назву трагедії: *Антигона, повсякчас*.

Софоклова *Антигона* — наче б продовження Есхілової трагедії *Семеро проти Теб*. Після загибелі обох братів Антигони, Етеокла і Полініка, новий правитель Теб Креон влаштував похорон Етеокла з належними почеснями, а тіло Полініка заборонив ховати під загрозою смерті; хай воно буде здобиччю хижого звіра. Антигона порушила заборону і символічно поховала Полініка, прикривши його тіло землею. Непохитний Креон наказує живцем замурувати її в кам'яній могилі. У цьому пункті трагедії найвище напруження конфлікту між державною доцільністю, речником якої виступає Креон, і неписаними законами релігії й моралі, в ім'я яких діє Антигона.

Це саме відбувається й у виставі Буржада—Барро: Антигона з почуття любові й справедливості ціною свого життя протестує

проти "державної доцільності", яка часто, як це діється на наших очах, стає виправданням перетворення держави на деспотію. У цьому хвилююча актуальність нової вистави Барро.

Але Барро пішов дещо далі, сказати б, продовжив Софокла. У Софокла Антігона востаннє проходить перед глядачами, коли сторожа веде її до місця страти. Барро ж після сцени замурування, прегарно виконаної пантомімою, виводить Антігону ще раз на авансцену. Та це вже не Антігона, а її душа, яка на закінчення декламує:

Я душа Антігони,
І в бурі цій вічній,
Де громи війни несуть смерть,
Я заперечую жорстокий світ...

Тільки в цьому єдиному пункті вистави моя незгода з Барро: йому, моралістові, захотілося ще однієї пуанти, і, випустивши, умовно кажучи, під завісу (бо її ж нема в його театрі), душу Антігони, він, на мій погляд, перебрав міру...

Зрештою, за стільки часу не могло й раніше сприйматися без застереження все, що робив Барро як актор і режисер. Для прикладу в *Гамлеті* вершком досконалости здавалися мені П'єр Бертен у ролі Полонія й Симона Валер як Офелія, а сам Барро у головній ролі чимось розчаровував. Може, тим, що малий на зріст, а мені Гамлет уявляється чомусь "довгим". Зате незрівнянний з нього Скапен.

Та може він не сподобатися мені як Гамлет чи не погоджуся я з цією додатковою пуантою, це не зменшить мого безмежного респекту перед Барро. За одну його якість, яку Леся Українка окреслювала словом, що його за нашого часу актуалізував Валентин Мороз, — одержимість. За одержимість театром. Він чарівник, якому, як мало кому іншому, завжди вдається долати бар'єр між театром популярним і авангардним. Кожна його вистава доступна масовому глядачеві, та одночасно й експериментальна, елітарна.

Уподобавши посидіти в ресторані його театру, я спостерігаю, як сам Барро чи Мадлена Рено час від часу походжають по кулюарах, навіть як у театрі на той час ніщо не діється. Вони, як володарі окремого світу, милуються своєю державою. Достоту так воно й є, бо для Барро театр (його власними словами) — "незалежна країна..." "У межах цієї незалежної країни, — каже він, — ми впізнаємо себе. Ми братаємося. Ми стаємо громадянами світу. Ми ніде не почуваємо себе на чужині".

Логічним висновком, який зробив собі з цього уявлення Барро,

було створення Інтернаціонального дому театру, як першої амбасади "незалежної країни" понад адміністративними кордонами й політичними системами.

■

Зацікавившись кілька років тому поезією Жака Превера, я зауважив, що в його творчості гра має вирішальне значення; він грається з словом, як кіт з мишею, либонь, у кожному без винятку вірші. Тоді я писав про це в *Сучасності*, а Юрій Шевельов гарно розвинув тему про роллю гри в людському житті в статті, що була друквана у *Свободі*. Якби ми з цього погляду почали придивлятися до української поезії, то зробили б не одне несподіване відкриття, бо в кожній вишуканій формі вислову є вже елемент гри. Наприклад, у найтрагічнішого поета нашого часу Павла Тичини: "Іноді так: небо ясне, а з стріх вода капле". "Сплю — не сплю. Чиюсь вволю волю. Лю. / І раптом якось повно! Люлі-лю..." ("Замість сонетів і октав"). Хіба це не гра? Або ще в далеко пізнішого Тичини, чи увяйти собі без гри оцей грайливий ритм "Пісні під гармонію" (1935):

Рута м'ята да неприм'ята
непрогорнутая трава
Сюди вітер та туди вітер
аж потоками обвіва

Потоки як токи
руто ой руто
ти ж у нас так пахнеш
як ніхто ніхто...

Зрештою, кожен афоризм не що інше, як влучна гра словами. А фолкльор! За найстрашнішого часу вимертя з голоду за колективізації наші селяни розважалися сатиричним римунванням:

Батько в СОЗі, мати в СОЗі —
Діти лазять по дорозі...*

Або:

Срака гола, штани в клітку —
Виконуєм п'ятилетку...

Чорний гумор тих днів, з якого я подаю маленьку децицю, мав глибокий сенс: у ньому демонструвалася воля до життя, завдяки якій наш народ не раз перетривав лиху годину.

Усім попереднім я хотів сказати, що гра є умовою людського

*СОЗ — товариство спільної обробки землі, перший тип колгоспу.

існування, і тепер час мені повернутися від трагічного до щоденного. Граються по-своєму не тільки діти й поети, а всі смертні, тобто діти різного віку, навіть як і не свідомі цього. Часом це називається тепер — гоббі.

Серед інших дитячих розваг я ловлю сам себе на тому, що в подорожах (це вже до теми моїх походеньок) граюся колекціонуванням улюблених малярів, переважно старих майстрів. Ні, я не хочу містифікувати читача, ніби скуповую їх. На них такі ціни, що ледве чи спроможен на купівлю й найбільший багатій. Моє колекціонування треба брати в лапки: я "колекціую" бачення оригіналів по музеях чи на виставках.

При тому в цій грі немає ані якоїсь системи, ані градації вартостей. Просто трапилося мені раз зупинитися перед *Ворожкою* Караваджо в Люврі. Вона закарбувалася в пам'яті соковитістю кольорів, інтенсивним тінюванням і гарно виписаними обличчями. У фльорентійському музеї Уффіці я зафіксував ще трьох Караваджо, серед них *Молодого Вакха*. Відтоді усвідомив, що "колекціую" Караваджо. Далі "колекція" поповнилася в Римі: двома картинами з церкви Санта Марія дель Попольо, кількома з Ватиканського музею і ще кількома з Капітолійської пінакотеки, серед них варіант люврської *Ворожки*. Таким робом у моїй "колекції" набралось понад десяток Караваджо.

Серед великого числа венеціанських майстрів відома з доби Ренесансу родина Белліні: батько Якопо та сини Джентіле й Джованні. "Як щось з природного обдарування виходить, хай початок його малим і незначним здається, воно поступово підноситься вище й вище і не зупиниться, аж поки досягне вершка слави". Так починає перший історик мистецтва Джорджо Вазарі розділ про родину Белліні у знаменитій книжці *Життя найславніших малярів, скульпторів та архітектів*.

Вазарі має на увазі скромні початки Якопо, якого довго затьмарювала слава Доменіко Венеціано, аж поки цей останній не покинув Венецію. Але найвищої слави в роді Якопо Белліні дійшов його молодший син Джованні.

Увійшовши вперше колись до венеціанської церкви Санта Марія Гльоріоза деї Фрарі, я занімів від зачудування перед божественною красою Мадонни Джованні Белліні, хоч там були й два шедеври Тіціана, але я їх знав давніше з репродукцій, і тому враження від них не було таке первинно різке. Та певно ж зводилося мені вже раніше бачити по музеях і Белліні, але мусіло статися так, що саме тут дійшла до моєї свідомости велич цього майстра. Відтоді й почав його "колекціонувати". Але рахунку йому не маю, бо великий його доробок зберігається не тільки у церквах і музеях Венеції, а й по багатьох музеях світу.

Натомість третій, що його тут назву, — майстер малого

доробку, і в моїй "колекції" досі його було на пальці однієї руки. Це французький маляр сімнадцятого віку — Жорж де ля Тур.

Похвалюся, що я "наколекціонував" ще й багато інших, але тільки цих трьох згадую тут тому, що вони мені до слова.

Виявляється, є щасливі багатством, щоб колекціонувати старих майстрів і сьогодні. Угорський барон Гайнріх Тіссен-Борнеміша почав їх збирати з 1920 року. Зважаючи на непевність ситуації в Середній Європі, він 1933 року перебазувався до Швейцарії і побудував над озером біля Люгано галерію, що відповідає всім кондиціям сучасного музейництва. По смерті барона Гайнріха (1947) поповнення колекції продовжує його син Ганс Гайнріх, який, на відміну від батька, що обмежувався виключно майстрами 14-18 століть, почав збирати й нових, до сучасних абстракціоністів включно. Виставку цих нових, влаштовану в Парижі 1978 року, мені не трапилося бачити, зате пощастило з виставкою старих майстрів, влаштованою під патронатом мера Парижу Ж. Шірака, що тривала протягом січня-березня цього року.

Тут було виставлено п'ятдесят дев'ять картин, починаючи з передренесансових сієнців Дуччо ді Буонінсенья та його учня Уголіно ді Неріо й кінчаючи Фрагонаром та Гойєю. Уже названих досить, щоб уявити собі скарби колекції Тіссена; проте головну її частину становлять майстри Ренесансу, імена яких стоять у першому ряду творців цієї великої і незрівняної, наче вибух масового генія, доби. Досі я не міг би повірити, щоб у приватній колекції зібралося їх стільки й таких: Карпаччо, Антонелльо да Мессіна, Фра Бартоломмео, Пальма Веккіо, і Тіціан, і Тінторетто. І це ще далеко не всі італійці. Серед численних голландців — Мемлінг і Рубенс; крім Ель Греко ще кілька еспанців; і кілька німців з Кранахом Старшим, що представлений *Мадонною з гроном винограду*; з поренесансових, крім Фрагонара, Ватто і Буше, ще кілька французів. Та годі рахувати, бо довелось б називати усіх мало не шістдесят.

З італійців я умисне не назвав двох, щоб згадати їх окремо, як про несподіване поповнення моїх "колекцій". Це — Караваджо і Джованні Белліні. *Св. Катерину Александрійську* Караваджо я впізнав здалека і відразу, не потребуючи дивитися в каталог: з інтенсивности темного і специфічного для цього майстра, що легко запам'ятовується, освітлення. Свята зображена на інтенсивно темному тлі, на якому лише тоненькою рисочкою позначений німб. Так само темна нижня частина образу з ледь уловним розписом роби, з-під якої внизу крайком висувається яскрава червона подушка. Та сама інтенсивність темного, що й на картинах Караваджо дещо ранішого часу, наприклад, *Покладення Христа до гробу* (Ватиканський музей), де навіть обличчя

переднього пляну затемнені. Натомість тут пучком сильного світла, що падає дещо згори з правого боку, контрастно виділено на темному тлі обличчя й верхню частину торса святої.

Новий у моїй "колекції" Джованні Белліні — це образ на тему "Nunc dimittis" ("Нині одпускаєши..."). На тлі кольоритного, глибоко ешельонованого пейзажу, з ледь окресленими горами в глибині й стилізованими деревами на передньому пляні, св. Симеон віддає в руки Марії малого Христа. Симеона, що побожно схилився з правого боку картини з Христом у долонях, зрівноважує з лівого боку образ святої з молитовно складеними руками. У центрі трохи вище головою над цими персонажами — Марія. На її обличчі й на постаті Дитини яскравіше, але не гостре світло. Персонажі переднього пляну сприймаються в гармонійній єдності з пейзажем, а лагідне освітлення без контрастів у кольорах надає образу невловно ліричного настрою.

З оригінального задуму — завжди цікавий ефект: упало комусь на думку влаштувати виставку французького малярства, але тільки сімнадцятого століття і тільки з колекцій Сполучених Штатів Америки. Вийшла прегарна виставка в Гран пале, що тривала від кінця січня до кінця квітня цього року. Ці 124 картини, що тут були виставлені, лише невелика частина того, що нагромадилося з французького малярства 17 століття в багатих американських колекціях.

Розмір журнальної статті не дозволяє мені вдаватися в подробиці опису цієї пребагатої виставки, і я обмежуся лише згадкою про останнього з тих трьох, про "колекціонування" яких згадував вище, — про Жоржа де ля Тура (1593-1652).

Біографічні відомості про цього льотрінгця дуже скупі; відоме лише, що він відзначався дуже важким характером і, за винятком короткого перебування в Парижі, працював на батьківщині, переважно в місті Люневілі. У його відносно невеликій спадщині, що, здається, й досі остаточно не ідентифікована, нараховують тридцять дев'ять картин; з них одинадцять (не рахуючи копій) зберігаються в американських колекціях й одна, до речі, у Львові.

Жоржа де ля Тура шанувальники мистецтва знають переважно з репродукцій, і то найчастіше типових для нього т. зв. "нічних" картин, тобто зі штучним освітленням від свічки чи ліхтаря. Часом джерело світла закрите від глядача долонею, у пальцях якої, розпрозорених світлом, рожевіє кров (*Народження, Виховання Непорочної, Магдалина*), й обличчя тим робом освітлені з середини.

Моя власна "колекція" Жоржа де ля Тура почалася з *Картярів* у Люврі, згодом поповнилася кількома екземплярами з музеїв у Ле Ман і Ренн, досягнувши приблизно числа пальців однієї руки. Аж тут

Жорж де ля Тур, *Покаяння св. Петра* (114,5 на 95). Клівлендський музей

раптом на цій виставці з американських колекцій додалося аж шість нових ля Турів: *Старий*, *Стара*, *Бійка вуличних музик*, варіант люврських *Картярів*, *Ворожка* і *Покаяння св. Петра*.

Незручно авторові писати про картини у свідомості, що читач не може їх мати перед очима бодай у репродукції; читачеві ж поготів не цікаві такі розумування, бо ледве чи хто спроможний так пластично описати картину, щоб вона повнотою відтворилася в уяві читача. Принаймні я почуваю себе безсилим перед таким

завданням. Але, на жаль, і не маю змоги подати репродукції названих вище картин Караваджо й Белліні, бо диспоную тільки кольоровими і боюся, що в повторному, вже чорно-білому, відтворенні офсетною технікою вони не віддаватимуть і в наближенні мистецьких прикмет оригіналів. Зате каталог виставки французького малярства 17 століття має всуміш з кольоровими добре виконані чорно-білі репродукції, з яких скористаюся бодай однією ля Туровим: *Покаянням св. Петра*.

Цей, один з найекспресивніших образів Жоржа де ля Тура, зображує святого в екстатичному стані каяття після того, як сталося з ним заповіджене Христом: "Істинно кажу тобі: цієї ще ночі, перш ніж заспіває півень, ти тричі мене відречешся".

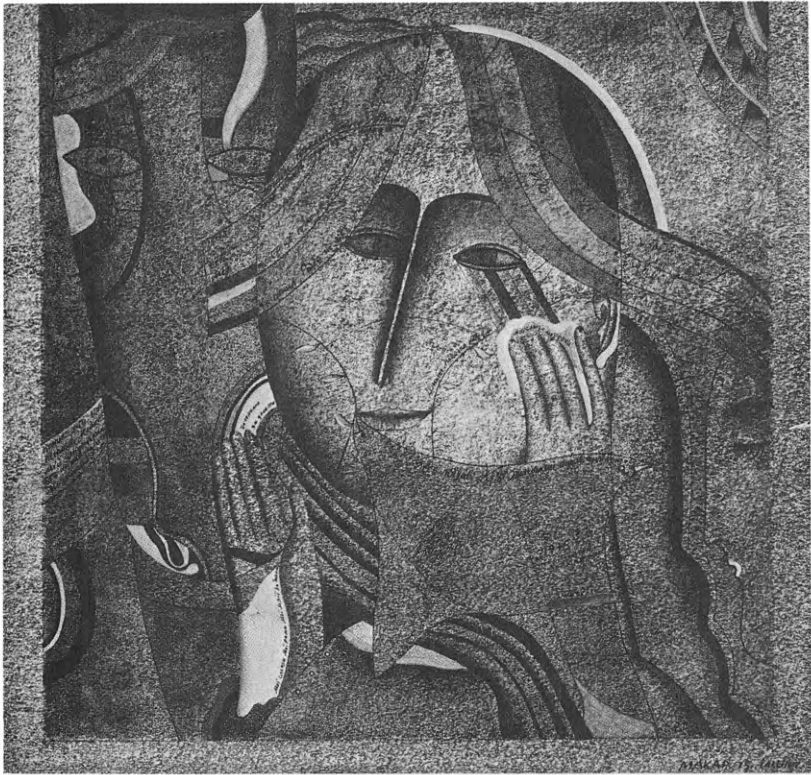
Максимально проста композиція образу віддає силу переживання одного в житті моменту. Унизу ліворуч ліхтар, світло з якого падає на голу праву ногу святого і пробиває одєжину, що нею прикрита ліва нога. Інше світло з невидимого джерела вгорі, теж ліворуч, освітлює заломлені в розпачі руки і скривлене болем обличчя з піввідкритими устами і зморщеним чолом. Котяться з очей сльози, але їх не помічає людина, яка ще не опритомніла від розпачу, що тричі зрадила свого Вчителя... Відтепер цей св. Петро — один з кращих ля Турів у моїй "колекції".

Серед паризьких малярів мій перший улюбленець — Андрій Сологуб. Уже віддавна уклалося так, що за кожного приїзду до Парижу один день резервується на прогулянку з ним, яка починається з оглядин його останнього доробку і продовжується мандрівкою по мальовничих кварталах старого Парижу й галеріях.

Цим разом ми ввалилися до Андрія в товаристві Терези Жуковської, яка теж колекціонує (без лапок) Сологуба. Тематично він різноманітний і однаково добрий як у жанрі натюрморту, так і в пейзажі, зокрема міському; до того ж Сологуб чудовий аквареліст і (що хочу особливо підкреслити) — портретист. Підкреслення ж варта ця прикмета тому, що для мене вправність у портреті — один з критеріїв майстерности мистця, знаю бо не одного такого, що давно здобув славу визнаного, але пасує перед портретом, бо, попри іноді крикливу оригінальність, бракує йому і вправности в рисунку, і того головного, що в невловних нюансах віддає внутрішній світ портретованого. Андрій цими таємницями володіє досконало.

На той час, як ми до Сологуба завітали, він щойно відбуд виставку в Філяделфії і там помітно випорожнив свої резерви. Так що поза тим, чого він з примхи не продає, бо не зважається позбутися того, що самому сподобалося, лишилося до оглядання

Володимир Макарєнко, Україна (27,5 на 27,5)

десяток акварель та серія сатиричних літографій, які Андрій плянує видати окремим альбомом.

На закінчення, вже напередодні від'їзду, ми вперше зайшли у товаристві Аркадія Жуковського до ательє Володимира Макарєнко. Власне, назва ательє умовна: це просто одна з кімнат невеликого помешкання на восьмому поверсі нового будинку. На ательє вона скидається хіба тим, що стіни її обліплені мальовилами господаря, та ще вікном на всю стіну.

Володимир Макарєнко на нашому овиді з'явився недавно — від виставки його творів 1976 року в Парижі, але сам він на той час ще перебував у столиці Естонії Талліні, куди переїхав 1973 року з Ленінграду, де закінчив Вищу художньо-промислову школу ім. Мухіної (1969) і починав малярську кар'єру. Народився ж він 1943 року в Дніпропетровському. Там дістав загальну й першу малярську освіту.

Джерела Макарєнкового стилю легко впадають в око. Це (насамперед) стихія "народної картини" сімнадцятого й наступних століть, що втілилася в безлічі зображень невмирущого козака під різними назвами: *Козак-Мамай*, *Мамай — сильний козак*, *Козак-бандуриста*, *Козак — душа щира*, *Козак — душа праведная* тощо, мальованих на кахлях, скринях, на дверях і стінах будинків і часто на полотні. Видно, ще в юнацькому віці закарбувалася Макарєнкові в пам'яті збірка "Мамаїв", що її зібрав у Дніпропетровському Дмитро Яворницький.

Стилізований і дещо ускладнений, але з тією самою, характерною для "народної картини" лінією рисунку є *Козак-Мамай* і в доробку Макарєнка. Та й поза ним духом *Козака-Мамая* дихає фактура інших Макарєнкових картин: зовсім близько, наприклад, *Україна*; дещо далі в картинах, що впадають у сюрреалістичне (*Макарєнко та його модель*, *Джоконда на Україні* тощо; назви тут і далі за каталогом виставки 1976 року). Певно ж, під впливом "народних картин" майже всі Макарєнкові твори описані текстами, найчастіше українськими, що являють собою чи то цитати з Шевченка, Сковороди, народних пісень, чи наподоблюють ці джерела.

Другим складником Макарєнкового стилю є відгомін візантійської ікони в тому вигляді, як вона перейшла довгу традицію українського іконопису і своєрідно вплинула на "народну картину" з козаками. Найкращі приклади на це в Макарєнка — *Меланхолійний вечір у Києві*, *Українська земля*, *Метафізичний бюст*.

І третій помічений мною складник Макарєнкового стилю — сюрреалізм. Не знаю, як пояснити це явище: імовірно через осточортілість догматів соцреалізму багато хто з радянських малярів, відштовхуючися від приписаного, почав, видно, з мовчазної згоди (не знати, чим умотивованої) начальства ухилитися в сюрреалізм.

Так само не знаю, наскільки це явище поширене, бо мої спостереження обмежені книжковою графікою та ілюстраціями поезії в київських літературних журналах. Але й спостереженого вистачає для незаперечного для мене висновку: ті, що трудяться в цьому напрямі, дозволений їм сюрреалізм украй збаналізували (як баналізується все дозволене в державних деспотіях), і буде для них тим краще, чим скоріше вони його позбудуться.

Яке походження Макарєнкового сюрреалізму — ворожити мені важко. Одначе й ясно, що саме тому, що він як нонконформіст не вмівся в рамках зверху дозволеного, що означало для нього, як категоричний імператив, — бути творчим, йому й з сюрреалізмом пощастило уникнути долі тих його колег, що були слухняні. Та їх вправи так мені остогидли, що якби

В ательє В. Макарєнка. Сидять: В. Макарєнко, І. Кошелєвєць; стоять: Е. Андєєвська, дружина мистця з донькою на руках, А. Жуковський

Макарєнко питався мене (!), я знову й знову радив би йому остерігатися того ґатунку псевдосюрреалізму, в якому вправляються ілюстратори *Вітчизни й Дніпра*; та й не тільки вони.

Цей перелік компонентів Макарєнкового стилю був би неповний без ще одного, четвертого і головного: його власного світу речей, у символах якого перетоплюються ці складники й об'єктивізуються в своєрідній єдності на полотні чи папері у вигляді неповторного сполучення композиції, рисунка, кольорів, що все разом, потім уже, іменується — Макарєнком. Як альхеміки, втаємничені в герметичну науку, в якій усі речі сприймалися через символи, не зрозумілі для непосвячених, і тим наука їх завжди була загадково приваблива, так Макарєнко має для предметного світу свої символи, які надають його образам містичного настрою. Не дарма ж у нього раз-по-раз такі назви: *Метафізичний натюрморт*, *Загадкова жінка*, *Метафізичний*

бюст, Метафізична композиція тощо.

А що ці містично-метафізичні образи наче б опромінені в Макаренка поезією — це знову ж таки таємниця мистецтва, яку не висловить ні критик, ні сам їх творець. Коли запитали якось Деґа, що він думає, коли малює, той відповів: "Я нічого не думаю, я хвилююся". Мабуть, подібно відповів би й Макаренко, якби його спитати: чому його твори дихають поезією.

Цю статтю хочеться мені закінчити побажанням Макаренкові успіху на новому для нього паризькому ґрунті; але в супроводі ще двох побажань: не схалтуритися в цьому небезпечному для новака світі, в якому принада грошей може зігнати мистця на манівці легкого заробітчанства; і бути в тіснішому контакті з українською громадою в Парижі, для обопільної користі...

П ДО ПОЯВИ ПОВІСТІ О. ІЗАРСЬКОГО
О «ЛІТО НАД ОЗЕРОМ»

С ДВІ ЕПІГРАМИ

М І *Хведосій Чічка*

Ш

К

А

I

Він серцеїд і ловелас такий,
Що досі не траплялось у віках:
У ньому залюблялись всі жінки,
Яких він стрів... на власних сторінках!

II

Оксана Керч написала погромницьку
рецензію на «Літо над озером».

Хапає корч
І ставить сторч,
Шкерéбєрть і правцем:
Пройшла, мов смерч,
Оксана Керч
Над тихим озерцем.

Оксано Керч!
Критичний борщ
Щоб їсти ми могли,
Не переперч,
Не переборщ
І не пересоли!

Російська альтернатива Олександра Янова: Європа чи Азія?

Yanov, Alexander. THE ORIGINS OF AUTOCRACY. IVAN THE TERRIBLE IN RUSSIAN HISTORY (Barkely—Los Angeles—London: University of California Press, 1981), xvi + 339 pp.

Янов, Олександр. ПОХОДЖЕННЯ САМОДЕРЖАВСТВА. ІВАН ГРОЗНИЙ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІЇ (Берклі—Лос-Анджелес—Лондон: в-во Каліфорнійського університету, 1981), xvi + 339 стор.

Олександр Янов, історик і публіцист, політичний емігрант з СРСР, уже відомий західньому читачеві двома контроверсійними книжками.¹ Ці книжки присвячені проблемам сучасності і міркують про альтернативи майбутнього. *Походження самодержавства* — книжка ніби історичного типу, але фактично — це також політичний памфлет. Як вихідну точку автор бере Росію 16 сторіччя, коли, на його думку, країна стояла на порозі рішень виняткової ваги. Згідно з автором Москва, скинувши татарське ярмо, стояла перед вибором: або повернути до Європи, "реєвропеїзуватися" у співпраці з Заходом і спільно з Заходом активно виступити проти Туреччини, або протиставити себе Заходові, і таким чином перетворитися на спадкоємця Орди як ворога Європи. На думку Янова, вибір, який Москва зробила, можна було уникнути.

Такий підхід до історії має свою привабливість: кому приємно думати про історію як процес поза контролем людини? На жаль, стає відразу ясним, що яновська теза ґрунтується на двох недоведених передумовах.

Поперше, чи він має рацію, коли каже, що Київська Русь була справді державою європейського типу, яку можна було назагал порівняти з Угорщиною, Чехією, Францією чи Англією? Справа зовсім не проста. Янов ігнорує питання політичної структури і політичних вартостей середньовічної Європи, а саме центральне питання про фєвдалізм. Радянська історіографія вживає чисто соціально-економічне поняття фєвдалізму, що зводиться до стосунку "пан — його підданий селянин". У такому розумінні і Захід, і Схід Європи пройшли етап

1. *Detente after Brezhnev: The Domestic Roots of Soviet Foreign Policy* (Берклі, 1977) та *The Russian New Right: Right-Wing Ideologies in the Contemporary USSR* (Берклі, 1978).

февдалізму. Але західня наука рішуче відкидає таке поняття феудалізму і послідовно заперечує, що на Русі, а пізніше в Москві існував феудалізм. З цієї нагоди можна згадати, що Омелян Пріцак тримається того погляду, що Київська Русь та її спадкоємці, в тому числі Галицько-Волинська держава, базувалися на патримоніальній концепції держави, концепції, спорідненій з візантійськими ідеями, але одночасно суттєво відмінній від європейських понять доби феудалізму (див. про це його розділ в *Rethinking Ukrainian History*, за ред. Івана Лисяка-Рудницького, Едмонтон, 1981). Чи Пріцак має рацію, судити не нам. Проте, Янов не має права оминати одне з центральних питань порівняльної історії — проблему феудалізму як політичної системи.

Друге питання, яке Янов виразно ігнорує, це вплив кількавікового монгольського панування на політику, суспільство та ідеологію Московської держави. Чи цей вплив зник вщент, коли Москва скинула татарське ярмо? Знову підходимо до клясичної теми історіографії. В той же час Янов, здається, зовсім невідомий того, що ця тема в історіографії взагалі існує. Цілком ясно, що проблема Янову відома. Але визнати, що татари-монголи якісно вплинули на Москву та її державність, не дозволяє поставити гіпотезу про те, що Москва в 16 сторіччі мала змогу вибрати між орієнтацією на Європу чи проти неї. Коли Москва підпала під ті "східні" впливи, можливість свідомого вибору на користь Заходу заперечується (поминаємо вже тут першу тему про характер Русі ще до приходу монголів). Тимчасом Янов послідовно базує свою тезу на основній паралельності розвитку Росії та Європи до 16 сторіччя. Йдучи в тому за радянською історіографією, Янов говорить про привілеї, якими користувалася Православна Церква завдяки татарській прихильності, і тим сугерує, що її позиція не так уже різнилася від становища церкви в Європі. Він визнає, що татари не були "філантропами": за свої економічні та соціальні привілеї церква служила ідеологічним знаряддям для виправдання — легітимізації — влади татарів над північною Руссю. Янов сугерує, що в тих привілеях та імунітетах виявляється доказ тотожності російського та європейського розвитку. Але він не наголошує на тому, що середньовічна церква на Заході фактично була ідеологічно, юридично і політично вільна від держави, на відміну від Російської Церкви, у взаєминах якої з владою, з власними князями чи татарськими ханами не було нічого подібного. Друге "підтасування" понять стосується прав аристократії щодо великого князя. Янов іронічно полемізує з тими дослідниками, які (наприклад, Марк Раєв) вважають, що на Московщині "громадянського суспільства" (civil society) не існувало. Воно було створене лише пізніше, власне заходами держави. При тому Янов не покликається на правові інституції, які могли б довести наявність в Москві інституцій, аналогічних тим, що існували в станових монархіях Західної і Центральної Європи, через їхню відсутність. З цієї нагоди звернімо ще раз увагу на тезу Пріцака про фундаментальну відмінність між політичною структурою Галицько-

Волинської держави, з одного боку, та її сусідами, королівствами Польщі та Угорщини, з другого, в середині 14 сторіччя. Якщо існувала така величезна різниця — фактично ціла прірва — між Галичем і Краковом в 1340 році, можна собі уявити ту прірву що існувала в політичній надбудові Москви та Кракова в 1480 році, себто після того, як Москва пройшла цілу епоху впливів монгольської системи правління.

І, врешті, міркуючи про можливість російсько-європейської коаліції проти Туреччини та Криму, Янов на диво недооцінює російську чи взагалі православну ворожість до католицького Заходу, яка виявлялася у тому, що католикам, а згодом і протестантам відмовлялося в спільній з православними християнській вірі. (Правда католики, зі свого боку, були сповнені такого ж фанатизму до православних). Визнати цей релігійний розрив між Росією та Європою означало б поставити ще раз під сумнів історизм публіцистичної, а не наукової гіпотези Янова. Але викликає сумнів не тільки інтелектуальний, а й "геополітичний" реалізм автора, коли він доводить доцільність і можливість московської протитурецької стратегії. Власне, який сенс було Москві виступати проти найсильнішої потуги тогочасного світу? Чи Росія справді мала реальні можливості перемогти Туреччину і здобути доступ до Чорного моря? Одночасно Янов відмовляє у виправданості чи раціональності боротьби Москви за доступ до Балтики, себто курсу, на який Москва пішла за панування Івана Грозного. На думку Янова, цей вибір "антинімецького" курсу, себто політики, скерованої проти "Європи" (і таким чином об'єктивно "протатарської"), вирішив напрям російської історії на наступні сторіччя і став основною причиною наступної еволюції Росії в напрямі азійського самодержавства. Коли б рішення пішло в протилежному напрямі, за твердженням автора Москва мала всі підстави еволювати в напрямі абсолютизму європейського типу, себто системи правління, яка в той час розвивалася на Заході як перехідна стадія від феодалізму до ліберально-демократичної держави нової доби. Янов відкрито признається, що в цьому причиновому пов'язанні між зовнішньо-політичним курсом і напрямом внутрішньої еволюції Росії — основне ядро його концепції.

Безпосередні і, більше того, далекосяжні наслідки антиєвропейської політики були катастрофічні: Росія програла Лівонську кампанію і була відкинута від Балтики навіть там, де раніше її позиції були визнані. В самій країні наслідком програної війни була економічна і демографічна руїна. В результаті цієї трагедії порівняно заможна і сильна держава європейського типу перетворилася в ту бідну та відсталу Росію, яка тільки в 18 сторіччі знов пробуватиме здобути собі місце серед держав Європи.

Так у стислому і спрощеному викладі представляється історична конструкція Янова, яку він вживає як тло для історіографічної дискусії про ставлення істориків, сучасних і давніх, російських і західних, до феномену Івана Грозного та його політики.

Розміри рецензійної статті не дають можливості докладно передати яновську аргументацію. Організація матеріалу також не полегшує процес читання книжки. Янов розглядає історіографічні теорії та політичні аспекти, що з них випливають, не хронологічно, а за темами чи підходами. Можна сказати, що він дає перегляд двох сторіч російської історично-політичної думки під кутом того, як в ній оцінювали ті чи інші події епохи Івана Грозного, їхні причини та наслідки. При тому, коли це йому треба, він цитує поруч істориків різних орієнтацій і традицій тільки тому, що вони відстоювали ідентичні чи близькі погляди на окремі детальні питання, хоч були зовсім відмінні в інших питаннях. Послідовне проведення тези про паралелі, а фактично ідентичність соціальних та політичних заходів Івана Грозного та Сталіна робить враження, але навряд чи переконає традиційного історика. У всіх тих шкідках легко впізнати, що авторські симпатії є на боці "аристократії", яку нищив Сталін, та її попередницю — аристократію епохи Грозного, жертву його сваволі. Пригадаймо, що в своїй попередній книжці про детант, Янов поклав був свої надії на майбутнє СРСР на прихильну до реформ "еліту", яка, зрозуміло, знає про те, чого не знали росіяни 16 сторіччя: про konieczність детанту як передумови правильного внутрішнього розвитку країни. Хоч Янов виявляє себе як суворий і часто влучний і дотепний критик всіляких мітів російської історіографії і політичної думки, він сам легко кваліфікується як типовий "росіянин", бо нехтує потенційною ролею "народних мас", які цілком виразно його не цікавлять як можливий фактор майбутньої російсько-радянської політики.

Заключний розділ книжки має заголовок "Знов на перехресті" ("Again at the Crossroads"). Янов переглядає (у конспективній і спрощеній формі) основні тези Платонова й, зокрема Покровського про політику Івана IV, а в дальшому позиції сталінських істориків 1930 років та їхніх наступників. Тут його провідна думка полягає в тому, що попередні оцінки радянської історіографії, які нібито стосувалися політики Івана Грозного, були тільки панегіриками на честь сталінської колективізації, чисток, терору тощо. У заключній частині представлені спроби окремих істориків після 1953 року ревізувати культ Грозного, що слід вважати, згідно з тезою Янова, спробами піддати критиці сталінщину. "Росія" знов стоїть перед альтернативою, — каже Янов. Або можливість продовжувати політику в напрямі "абсолютизму, насиченого азійським варварством". Або друга можливість (саме їй і симпатизує автор) — це рішення на користь "абсолютизму європейського типу".

Полеміка з автором не є завданням цієї рецензії. Разом з тим не можу не скористатися можливістю зробити два-три кінцеві зауваження. Автор не надає важливості такій істотній відмінності між Москвою Івана Грозного і теперішнім СРСР як наявності у складі останнього багатьох розвинених неросійських націй, вже не кажучи про

імперські позиції Москви в Східній Європі.² Пропонуючи як альтернативу "абсолютизм європейського типу", автор не задумується над тим, на чію підтримку така політика Москви може розраховувати в *демократичних* країнах Заходу. Пов'язуючи теперішні думки автора з його попередніми працями, читач з більшою долею певности може зробити висновок, що має перед собою політичний трактат. На цей раз з перспективи історії автор закликає панівну еліту теперішнього Радянського Союзу, псевдонімом якому в нього служить Москва 16 сторіччя, примиритися зі Сполученими Штатами Америки (у Янова: Священна Римська імперія німецького народу) в обороні проти Китаю (який в книжці виступає під псевдонімом Оттоманської імперії та Криму), замість того, щоб боротися проти Заходу і тим самим неминуче зайняти позиції, спільні з політикою Китаю.

Тільки майбутнє покаже, чи Москва вибере такий шлях. Читач має підстави сумніватися, чи така альтернатива справді існує. Забудьмо вже про політичні прагнення та інтелектуальні симпатії провідників КПРС і взагалі тієї соціальної групи, яку вони представляють, бо вони не схиляють нас до віри, що "західня альтернатива" реальна. Пам'ятаймо теж про аспект питання, від якого багатьом патріотично настроєним росіянам одночасно робиться й прикро, й соромно: у порівнянні з Москвою її суперник у комуністичному світі керівництво Пекіну має "західніший" спосіб думання. З тих чи інших міркувань Пекін може скоріше від Москви піти на угоду (в Москві скажуть "змову") з Заходом. Подібна перспектива Москві 16-17 сторіч не загрожувала.

Роман Шпорлюк

2. Думаючи свідомо чи несвідомо в "глобальних" перспективах, Янов послідовно нехтує безпосереднім оточенням Росії в Європі, зокрема проблемою зв'язків з Україною і Польщею як фактором, який впливав так чи інакше на політичну еволюцію Росії та її взаємини з Європою. (України в покажчику взагалі немає, а Польщу згадано тільки в зв'язку з повстанням 1863 року). Обмежені можливості рецензійної статті не дозволяють на повніший огляд і тому лише як приклади назвемо кілька істотних праць до даної теми. Перш за все, це Ladis K. D. Kristof, "The Russian Image of Russia: An Applied Study in Geopolitical Methodology" в книжці *Essays in Political Geography*, ed. C. A. Fisher (Лондон, 1968). Крім того, див. Julia Brun-Zejmis, "'The Russian Idea' and 'The Polish Question,'" *East European Quarterly*, Fall 1980; Frank Mocha, "The Karamzin—Lelewel Controversy," *Slavic Review*, September 1972, та David B. Saunders, "Historians and Concepts of Nationality in Early Nineteenth-Century Russia," *Slavonic and East European Review*, January 1982.

У пошуках за «другою» Німеччиною

Ізарський, Олекса. ЛІТО НАД ОЗЕРОМ (В-во "Сучасність", 1981), 331 стор.

З запланованого письменником обширного полотна "Дім і чужина", в якому автор поставив собі за мету створити в українській літературі епічний твір про процес духового зростання і розвитку української людини двадцятого сторіччя (на зразок західного *Entwicklungsroman*-у), що його спопуляризували на початку нашого сторіччя М. Пруст, Р. Роллян, Ж. Ромен), Олекса Ізарський тепер видав цьому частину: *Літо над озером*. Усі попередні томи: *Ранок*, *Віктор і Ляля*, *Чудо в Мисловицях*, *Саксонська зима*, *Київ*, *Полтава* вийшли впродовж шістдесятих та сімдесятих років у видавництві "Сучасність" та були рецензовані в цьому журналі. Правда, твори не появились в хронологічному порядку. *Київ* і *Полтава* повинні були вийти перед *Чудом* та *Саксонською зимою*. Але може колись Ізарський надрукує свій щоденник, і читач зрозуміє дещо краще творчі процеси письменника.

Ми попрощалися з Віктором Лисенком у *Саксонській зимі*, коли він, напередодні закінчення війни, весною 1945 року, zorganizував транспорт для групи земляків, з якими разом з батьками і братом виривається з Саксонії на південь у Баварію.

Поки розпочнеться літо над баварським озером з його цікавими зустрічами і розмовами з представниками німецького культурного світу і романтично-ідилічні стосунки головного героя з цікавими жінками, цей головний герой, Віктор Лисенко, що служить землякам за провідника, перекладача й Мойсея на чужій землі, шукаючи для них приміщення і працю у переповнених німецькими і чужоземними втікачами баварських селам і містечках, змушений пережити не одну гірку годину, скуштувати голоду, холоду і чимало безнадійних хвилин та після капітуляції репатріаційних страхів (які довелося перейти головним чином українцям з центральних земель).

Однак, осердя роману — це зустріч Віктора з тією "другою" Німеччиною, виплеканою з молодих літ в його душі улюбленою вчителькою, німкою родом, Йоганною Карлівною, що зуміла передати йому чималий вантаж німецької культури й пробудити в ньому зацікавлення до її виявів в літературі, музиці, архітектурі.

Це шукання "другої" Німеччини після глибоких розчарувань, пережитих під час війни, тягнеться червоною ниткою крізь три попередні твори (*Чудо в Мисловицях*, *Саксонська зима*, *Полтава*), виявляється в зустрічах, розмовах та роздумах, пов'язаних з представниками німецької інтелігенції, з якими доводилося Вікторові зустрі-

чатися, розмовляти, дискутувати. Тут у Баварії Віктор знайомиться з представниками німецької інтелігенції, вченими, видавцями, письменниками, що в малому баварському закладі знайшли захист від бомбардування. Всі вони зацікавлені в молодому "германістіві-романістіві з Києва, перекладачеві Рільке на українську мову". Тим більше, що він вільно розмовляє по-німецьки, начитаний і чує себе як удома, коли йдеться про актуальні питання європейської літератури, до якої не всі представники німецької інтелігенції мали доступ за часів гітлеризму.

Віктор уже привіз до Візену свій досвід русофільства німецької інтелігенції, і немало його розмов з новими приятелями крутяться довкола питання Росія — Україна. Німецькій інтелігенції імponує велич, розмах, сила, що позначається також на її політичній орієнтації. Віктор зустрічає у Візені кілька цікавих жінок: романістку Терезу, що любить оточувати себе "цікавими" людьми, письменницю Марлену Альтдорф, з якою він може розмовляти про творчі проблеми, але з якою і розпочинає маленький романс, мисткиню Барбару і простодушну гарненьку Грету, що плянує затягнути Віктора в подружні кайдани. Віктор звичайно уникає ситуації, що могла б якоюсь мірою стати загрозою його "свободі". "На цей раз він був надто обережний і тому уникав дурниць". Він, правда, не пророкував, що "жінки в його житті ніколи не стануть гальмом для праці", але дуже беріг свою непідлеглість, щоб не втратити можливостей для творчої праці, бо його "вабив світ культури, вабило духове життя" (стор. 161).

У середині літа Віктор вирішує з'їздити до Мюнхену і зорієнтуватися, чи існують можливості переїзду для цілої родини, для дальших студій, контактів з культурним світом, бо він зрозумів, що Візен ам Зее це тільки інтермеццо, транзитна станція.

У своїх поїздках до Мюнхену, Авґсбургу він знайомиться з представниками української інтелігенції, українського культурного світу. Він змальовує кілька яскравих постатей, в яких неважко розпізнати відомих українських поетів та вчених. Під кінець літа родина Лисенків залишає ідилічний Візен ам Зее і переїжджає жити до Мюнхену, де почнеться новий період у житті Віктора Лисенка, що його автор обіцяв представити в наступному романі *Місто над Ізаром*.

Однак, у романі *Літо над озером* Віктор зображений не тільки на тлі німецького культурного середовища, ми його бачимо в родинному та земляцькому колі. Родина Лисенків має дуже виразно виплекане почуття взаємної любові і згуртованості, яке вони винесли ще з України. Тут, у Візені, вмирає виснажений воєнною одиссеєю Лисенко-батько. Цю болючу втрату відчуває вся родина, як глибоку цезуру в їхньому житті.

Віктор, що після виїзду з Полтави постійно дбав про земляків, з якими його зв'язала воєнна доля, у Візені нарешті звільняється від обов'язків щодо них. Відвідуючи табір в Авґсбурзі, він відчуває: "вони напрочуд рідні йому, напрочуд і чужі. Наполовину він почував і думав разом з земляками, рівно наполовину — в цілком іншому спрямуванні,

в іншому пляні” (стор. 150-151). Після воєнного лихоліття люди збиралися за океан, їх турбував щоденний хліб. Віктор ”прагнув залишитися насамоті й при тому цілком вільним, цілком незалежним — щоб писати!” (стор. 151). Тут авторські рядки набирають сильно автобіографічні ноти (коли перед його героєм стають бажання як): ”Бо в нього в очах мерехтіли привиди ще не написаних книжок, у нього в підсвідомості поволі кристалізувалися майбутні твори. Повісті склалися в романи; романи набирали форми повісті про українську долю у двадцятому сторіччі” (стор. 151). З такими очікуваннями і перспективами закінчується Вікторове літо над озером і він переїжджає до баварської столиці.

На мій погляд, читача зацікавлять деякі місцеві назви в романі, які творять тут справжній баварський ”коктейль”. Місцевості Візен ам Зее в Баварії немає, там є Бад Візее (над озером Тегерн). Є також Віз біля Обер-Аммергаву, де знаходиться славна баварська барокова церковка, яку автор, правда зовсім принагідно, вставляє у свій Візен ам Зее. Називає він Уттінг, Рідерав, що лежать знову ж таки над озером Аммер. Тут уже автор не рахувався з тим, що в туристичному віці Баварія не є якась terra incognita...

Дивує також чоловічий рід річки Ізар, над якою розташований Мюнхен. Тільки росіяни та українці, які ніколи в Мюнхені не бували, вживають назву річки Ізар у чоловічому роді, не знаючи, що по-німецьки вона жіночого. Ми, себто українці, що живуть над Ізарою, або ті, що взагалі пустили коріння в німецький ґрунт, звикли говорити ”над Ізарою”.

Розповідь Ізарського побудована нетрадиційно, переповнена дигресій та асоціацій. Вона вимагає від читача обізнаности в європейській культурі. В цю прозу треба вчитуватися з немалою терпеливістю. Часами читач губить нитку розповіді і потім змушений вертатися та шукати її.

Скупими штрихами автор чарує читача своїм майстерним зображенням баварських краєвидів, вміло характеризує постаті, що стають дуже пластичні, повні життя. Вимогливість мови, багата лексика, карбований стиль — усі ці якості ставлять Ізарського в перші ряди майстрів українського художнього слова.

Анна-Гая Горбач

ТЕХНОЛОГІЯ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ЗАКОЛОТУ

Френкин, М. ЗАХВАТ ВЛАСТИ БОЛЬШЕВИКАМИ В РОССИИ И РОЛЬ ТЫЛОВЫХ ГАРНИЗОНОВ АРМИИ. ПОДГОТОВКА И ПРОВЕДЕНИЕ ОКТЯБРЬСКОГО МЯТЕЖА, 1917-1918 ГГ. Иерусалим, изд-во "Став", 1982, 411 стр.

Френкін, М. ЗАХОПЛЕННЯ ВЛАДИ БІЛЬШОВИКАМИ В РОСІЇ І РОЛЯ ТИЛОВИХ ГАРНІЗОНІВ АРМІЇ. ГОТУВАННЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ЖОВТНЕВОГО ЗАКОЛОТУ, 1917-1918 РР. Єрусалим, в-во "Став", 1982, 411 стор.

Про нову книгу Михайла Френкіна — колишнього професора Московського історико-архівного інституту, який нині живе і працює в Єрусалимі — не можна говорити, не згадавши про його першу книгу, видану на Заході. 1979 року ми подавали рецензію на цю першу книгу Френкіна — *Російська армія і революція 1917-1918*.^{*} Базована на документах із "закритих" радянських історичних архівів, виписки з яких автор "незаконно" вивіз з СРСР, ця велика (майже 800 сторінок) книга залишається фундаментальним внеском до документування й вивчення революційного періоду 1917-1918 років у Російській імперії.

Відомий як історик російської армії, Френкін у своїх працях підносить набагато вище від звичайного рівня військової історії, подаючи надзвичайно широку й докладну картину становища в імперії напередодні й під час революції, показуючи прихований (і навмисно приховуваний радянською ідеологізованою історичною наукою) бік подій не лише в армії, а й в усій державі. Великою заслугою Френкіна є те, що він послідовно намагається з'ясувати соціальне і навіть соціально-психологічне підґрунтя подій, подаючи глибоку аналізу суспільно-політичних складників і важелів конфлікту, вміло оперуючи статистичними даними та історичними документами й свідченнями. Незаперечною його заслугою є також те, що він приділяє велику увагу національним рухам у державі і в армії, насамперед — українському рухові як найбільшому й найсильнішому.

Нині вийшла друком друга книга Френкіна — *Захоплення влади більшовиками в Росії і роля тилкових гарнізонів армії*. Обидві книги є частинами задуманої автором трилогії, третю частину якої, присвячену

^{*}І. Клейнер, "Фундаментальна праця з історії революційних років 1917-1918", *Сучасність*, ч. 7-8, липень-серпень 1979, стор. 216-226.

антибільшовицьким повстанням у 1918 році, він нині пише.

Друга книга Френкіна, як і перша, охоплює події, що виходять далеко за межі російської армії. Фактично це історія розкладу, загибелі і відновлення під більшовицьким прапором величезної імперії, яка внаслідок якихось властивих лише їй іманентних причин не здатна рухатися шляхом нормального суспільства західного типу, хоча й вперто зараховує себе до західного світу, і періодично переживає страшні катаклізми, які нищать її власне населення і створюють загрозу для оточення. Саме така думка про цю імперію мимоволі виникає після ознайомлення з обома книгами Френкіна, хоча автор, напевно, не мав на меті висловити таку думку — він лише старанно документує і висвітлює історичні події.

Картина суспільства, змальована автором, вражає глибиною соціальних конфліктів, культурною відсталістю й примітивністю прагнень народної маси, нерозвиненістю їхньої громадянської свідомости, мірою розкладу та імпотенції правлячої верхівки, невідповідності, наївності і нерозуміння ситуації в колах опозиційної царській владі ліберальної та ліберально-соціалістичної інтелігенції, вируванням національних прагнень численних неросійських народів. У цьому неймовірному, фантастичному казанні трагічних суперечностей і невіршених конфліктів діє злотована словом і волею провідника й кількох осіб в його оточенні купка цинічних прагматиків, тверезих макіявеллістів, ладних по горах трупів, по горло в крові пробитися до влади, не гребуючи й національною зрадою. Так виглядають більшовики в світлі тих суворо документованих фактів, які докладно, навіть копіткою, наводить автор.

Можливо, декому з читачів, які не є фаховими істориками (а серед читачів книги напевно будуть і такі, бо книга не може не викликати не лише фахового, а й широкого суспільного зацікавлення), схочеться перескочити через докладні переліки фактів і цифр, які стосуються розвитку подій і становища в численних містах, повітах, гарнізонах і окремих військових частинах, з величезною кількістю статистичних відомостей, прізвищ та посилань. Але саме ця докладність і навіть подрібненість документування надає книзі особливої цінности, робить її таким джерелом до історії революційних подій в Російській імперії, до якого, ми певні, історики звертатимуться завжди. За будь-яких часів історик Російської імперії не зможе пройти повз книги Френкіна. Й не лише історик. Попри сухість наукової мови і речевість викладу текст книги залишає враження про якусь внутрішню схвильованість автора, приховану за фаховою безсторонністю і безстрасністю. Саме ця внутрішня схвильованість, яку, можливо, деякі аматори цілковито позбавлених емоцій наукових текстів вважатимуть зайвою, робить книги Френкіна такими, які буде цікаво читати не лише фаховим історикам, а й широкому загалові освічених людей.

Можна твердити, що до появи книг Френкіна ми *знали* в загаль-

них рисах про події 1917-1918 років у царській імперії, але тепер ми можемо їх набагато глибше усвідомити і *відчутти* смак і сенс цієї історичної доби.

Хай не здається надмірною хвала книгам Френкіна, що ми її тут висловлюємо. Книги, а особливо друга, на це справді заслуговують. І чи не найперше тому, що вони на підставі величезної кількості документованих фактів спростовують ті безупинні фальсифікації історії, що їх пишуть під тиском режиму радянські історики і поширюють величезними накладками радянські видавництва. На жаль, західні дослідники іноді мимоволі (а подекуди й свідомо) підпадають під вплив радянських історичних мітів і, не маючи доступу до втаємничених радянських архівів, повторюють ті чи інші елементи радянських історичних фальсифікацій. Це чи не вперше в історії політична верхівка держави послідовно використовує історичні знання як зброю в боротьбі за душі й розуми людей, а зброю, як відомо, часто доводиться ховати від стороннього ока — тому й засекречено радянські історичні архіви, і тому історичну науку в СРСР перетворено на відділ ідеологічної пропаганди. Після появи книг Френкіна буде багато важче поширювати (принаймні, за межами СРСР) деякі міти, а свідомим підспівувачам радянської "наукової" пропаганди на Заході буде важче вдавати, що вони не знають правди і вірять побрехенькам радянських фальсифікаторів історії.

Щодо сумлінних західних науковців, то для них книги Френкіна будуть цінною знахідкою, яка значною мірою задовольнить той "голод" на факти й документи, від якого страждають західні історики СРСР, і дадуть їм правильне насвітлення не лише історичних подробиць, а й *сенсу* подій 1917-1918 років у Росії.

Слід зазначити, що західньому дослідникові сильно заважає, крім браку історичних документів, також той суб'єктивний фактор, що його можна б назвати "сліпотою іншої атмосфери". Справа полягає в тому, що суспільна атмосфера, в якій зросли й виховалися західні люди, настільки відрізняється від атмосфери в СРСР (в царській Росії — трохи менше), що західній науковець часто виглядає як короткозорий або напівсліпий, щойно він починає роздивлятися події в цій державі й пробує аналізувати їх. У подоланні цієї "короткозорости" книги Френкіна можуть відіграти важливу роль, бо подають матеріял надзвичайно переконливо, обґрунтовано й різнобічно.

Про другу книгу Френкіна можна сказати все те, що ми казали про його першу книгу: докладне змалювання розподілу і позицій політичних сил, докладна аналіза більшовицької тактики з метою розкласти державу та армію, повернути на свій бік за допомогою демагогічних, брехливих гасел маси населення (насамперед — селян та селян в солдатських шинелях), викриття зрадницької ролі більшовиків як агентів центральних держав (Німеччини та Австро-Угорщини), їхньої зрадницької політики стосовно національних рухів, які вони спочатку використовували, а потім придушили, правильна аналіза й синтеза як

численних суспільно-політичних процесів у державі та в армії, так і підступного маневрування на цьому тлі більшовиків.

Трохи зупинимось лише на висвітленні автором національного питання. Підкресливши, як і в першій книзі, що національні рухи мали величезне значення на всіх етапах революційної драми, автор докладно описує розвиток подій, пов'язаних з національно-визвольними рухами багатьох народів — українців, білорусів, поляків, євреїв, народів Кавказу, Поволжя та Середньої Азії. Розділ IV книги цілком присвячений національно-визвольним рухам, але й в інших розділах цьому питанню приділено чималу увагу. До речі, четвертий розділ другої книги Френкіна в скороченому вигляді було свого часу опубліковано в *Сучасності*.*

Принципову настанову щодо долі Російської імперії як багатонаціональної централізованої держави в рецензованій книзі автор висловлює такими словами:

Як відзначали деякі дослідники національного питання, держави, в складі яких перебуває багато народів, приречені на нещадну внутрішню боротьбу, яка мусить призвести до радикального розв'язання національних проблем, себто — до цілковитої децентралізації. Централізм у керуванні багатонаціональною державою перебуває в цілковитій і неподоланій суперечності з вільним розвитком її народів. За такого централізму не може бути й мови навіть про національно-культурну автономію національностей, яких увіпхнули у рамки централістської держави, де немає місця й для федералістських засад (стор. 111).

Дуже характеристичними для безкомпромісної щодо будь-якого національного гноблення позиції автора є такі рядки:

Не підлягає сумніву, що народ, мова якого примусово стає державною мовою, перетворюється на панівний народ, а за такого становища годі казати про рівність націй в цьому державному організмі. Народ, в якого хочуть відібрати його рідну мову, змушений провадити боротьбу за національне самозбереження, бо ж збереження своєї мови є кінцевою умовою існування народу як такого, інакше він опиниться перед фактом денационалізації.

[...] Діячі українського національно-визвольного руху з цілковитою підставою вважали, що мова є найвиразнішою і найтиповішою особливістю українського народу і що в історії української мови значною мірою повторюється історія самого народу (стор. 111-112).

Автор ретельно документує факти зростання національних настроїв та прагне серед неросійських військовослужбовців царської армії, подаючи це на широкому тлі загального піднесення національно-ви-

*М. Френкін, "Національно-визвольний рух у Росії під час Лютневої революції 1917 року як могутній чинник політичної боротьби в державі", *Сучасність*, ч. 3-4, березень-квітень 1981, стор. 112-125 та ч. 5, травень 1981, стор. 55-64.

звольної боротьби на терені імперії. Чутливо знаходячи правильні пропорції між чинником національно-визвольної боротьби та іншими чинниками в навальному розвитку подій, Френкін дає читачеві відчуття мало не особистої присутності при цій величезній драмі.

Пильну увагу автор приділяє, як і в першій своїй книзі, позиції Леніна та більшовиків у національному питанні. Френкін неспростовно доводить, що тактика більшовиків у цьому питанні була наскрізь брехливою і підступною і що гасла боротьби за національні права та право націй на самовизначення більшовики застосовували з єдиною метою: використати національні рухи в боротьбі спочатку проти царської влади, а потім — проти влади Тимчасового уряду, а далі придушити ці рухи і відновити централістську імперську владу.

Якщо всі великі партії Росії під час Лютневої революції тримали відкритими свої політичні карти в національному питанні, незалежно від того, вдалою чи невдалою була їхня політика, більшовики на чолі з Леніном всіляко приховували і камуфлювали свої централістські погляди, прикриваючи їх димовою завісою фразеології (стор. 112-113).

Хронологічно, тиждень за тижнем, автор описує і рясно ілюструє фактами перебіг національно-визвольної боротьби, взаємини між українським й іншими національними рухами та Тимчасовим урядом, позиції всіх найбільших політичних партій в національному питанні та коливання й зміни в цих позиціях, створення на місцях національної влади, маніпуляції більшовиків з метою придушити ці парості національного самоврядування.

Для українського та єврейського читача будуть цікаві дані щодо єврейського національного руху на Україні, щодо взаємин між єврейським та українським національними рухами, між єврейським рухом та українською владою. З безстороннім реалізмом автор вказує на принципові помилки як єврейської, так і української сторони у формуванні своєї політичної лінії і в міжнаціональних взаєминах. Френкін не оминає кризи в українсько-єврейських взаєминах, яка надзвичайно загострилася під час революційних подій на Україні, попри той чудовий початок, яким була співпраця українських та єврейських національних сил на перших етапах української революції. Аналізуючи причини кризи в українсько-єврейських взаєминах, автор не виявляє поблажливості до обох сторін, які за надзвичайно складних умов революції та громадянської війни не виявили достатньої політичної зрілості і не витримали до кінця іспиту на високу й одностаїну національну та громадянську свідомість, на національну єдність і міжнаціональну солідарність. Автор розбиває деякі глибоко закорінені міти: міт щодо масової участі євреїв у більшовицькому русі (насправді євреї брали активну участь у всіх революційних рухах, а переважна частина єврейської маси була на боці сіоністського руху, який був антибільшовицьким), міт про масовий антисемітизм української маси і про погроми як про свідому політику

українського уряду. Водночас він не приховує і всіх трагічних подій в українсько-єврейських взаєминах і участь у них деяких представників української влади (наприклад, військового коменданта Києва Ковенка).

Чудово показано в книзі дії більшовиків у придушенні національних рухів і в використанні різних течій всередині цих рухів, більшовицьку тактику нацьковування різних політичних течій всередині неросійських народів одна на одну тощо.

Підсумовуючи, не можна не відзначити, що нова книга Френкіна є чудовим дослідженням *технології* захоплення влади більшовиками. Зокрема докладно проілюстровано весь процес створення більшовицької Червоної гвардії і використання її більшовиками для опанування становища як в центрі Росії, так і в провінціях. Якщо в своїй першій книзі Френкін приділив багато уваги розкладові старої російської армії, але майже нічого не сказав про створення більшовиками Червоної гвардії, перетвореної пізніше на Червону армію, то в другій книзі картину формування Червоної гвардії відтворено ґрунтовно, з численними подробицями і кінцевими узагальненнями.

Особливістю книги Френкіна є увага до рівня громадянської свідомості населення. Автор доходить до висновку, що розклад армії та держави й успіх провокаційної діяльності більшовиків були можливі, насамперед, завдяки низькому культурному рівневі та бракові громадянської свідомості серед найширших народних мас, себто завдяки тому суспільному недолікові, який є надзвичайно властивий суспільству цієї імперії протягом всієї її історії. У світлі безлічі наведених фактів виглядає незаперечним нищівний висновок автора:

Захопленню влади лєнінцями в державі сприяв вкрай низький рівень і навіть примітивізм політичної свідомості і розуміння державних та національних інтересів у солдатському середовищі гарнізонів. Деморалізованих злочинною більшовицькою пропаґандою солдатів по містах абсолютно не цікавила доля країни. Вони поривалися додому, громили економію та маєтки, влаштовували п'яні погроми в містах і надавали більшовикам можливість все перекапушувати на свій кшталт. Самодемобілізація гарнізонів наче смерч зруйнувала навіть мінімальні вияви громадянськості у темній масі солдатів (стор. 336).

Звичайно, низький рівень політичної та громадянської свідомості солдатів був свідченням і віддзеркаленням так само низької свідомості всього населення, а насамперед — селянської маси, з якої походила величезна більшість вояків. Френкін підсумовує:

Більшовики перемогли і втрималися при владі як з глибоких внутрішніх причин перебігу російської історії (аграрне питання, національна проблема, економіка держави, недостатня державна і політична зрілість політичних партій тощо), так і завдяки німецькій допомозі (стор. 374).

Автор при тому зазначає та ілюструє численними фактами ту важливу для розуміння подій обставину, що національні рухи неросійських

народів могли би бути заборолом проти більшовизму, але цьому завдали два фактори: недостатня національна згуртованість і політична незрілість неросійських народів та ворожість супроти національних рухів з боку російських антибільшовицьких сил, які, як правило, стояли на позиціях російського великодержавництва.

Можна було б відшукати у великій книзі Френкіна й недоліки, але якщо такі й є, вони губляться на тлі цієї фундаментальної праці. Можна твердити, що головним недоліком, хоча й не з провини автора, є те, що книгу видано російською мовою, себто мовою, якою на Заході читають лише нечисленні. Потреба у виданні подібної літератури західніми мовами є величезною з огляду на недостатнє, на загал, розуміння Заходом суті й сенсу більшовицької диктатури та її метод, як і нерозуміння успадкованих більшовиками особливостей традиційного російського імперіялізму. Здається безперечним, що врешті прийде час, коли книги Михайла Френкіна буде перекладено на багато мов, і вони стануть незамінним джерелом для кожного, хто вивчає Росію. Але хотілося б, щоб видання цих книг іноземними мовами сталося якомога швидше.

Ізраїль Клейнер

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Леонід Олексійчук*: Вагітний чоловік.
8 *Гео Шкурупій*: Жанна батальйонерка (II).
49 *Марк Стренд*: Із збірки «Розповіді про наші життя». З англійської переклав *Богдан Бойчук*.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 59 *Мирослав Прокоп*: У 60-річчя СРСР.
78 *Людмила Алексєєва*: В чому виявляється русифікація України?

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 82 Народження Незалежної профспілки «Солідарність» у Beskidax.

СПОГАДИ

- 87 *Валеріян Ревуцький*: Спогади про батька.

ЖИТТЯ В ПАРИЖІ

- 97 *Іван Кошелівець*: У походеньках по Парижу.

ПОСМІШКА

- 112 *Хведосій Чічка*: До появи повісти О. Ізарського «Літо над озером».

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 113 *Роман Шпорлюк*: Російська альтернатива Олександра Янова: Європа чи Азія?
118 *Анна-Гая Горбач*: У пошуках за «другою» Німеччиною.
121 *Ізраїль Клейнер*: Технологія більшовицького заколоту.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows.
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Illytzyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1982 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуеля	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швейцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для влат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: *Deutsche Bank A. G.*
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto *PSchA München*
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Василь Барка

СВІДОК ДЛЯ СОНЦЯ ШЕСТИКРИЛИХ

Строфічний роман

«Сучасність», 1981, 4 томи, 500 стор. кожний. У твердій обкладинці. Вступна стаття Віталія Кейса. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Видання здійснене заходами Кураторії та Ділового комітету фонду видання творів Василя Барки — завдяки передплатам і пожертвам шанувальників Барки.

«Свідок» — це епопея української людини нашого сторіччя — через комуністичний «рай» до виходу на еміграцію.

Видавництво ще має до продажу обмежену кількість комплектів «Свідка».

Ціна 100 ам. дол.

Йосип Гірняка

СПОМИНИ

Нью-Йорк, 1982, 485 стор. У твердій обкладинці. Упорядкував Богдан Бойчук. Мистецьке оформлення Ореста Слупчинського. 52 стор. фотографій.

Спомини Йосипа Гірняка — від раннього дитинства до еміграції — це не тільки автобіографія автора. Це історія українського театру взагалі, історія «Березоля», з біографіями акторів української сцени. Це також розповідь очевидця про події і культурне життя України, яка захоплює читача від першої до останньої сторінки.

Ціна 23 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA